

Tourism Clusters and Regional Development: A Co-authorship and Collaboration Network Analysis

Naser Shafieisabet*

Associate Professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Faranak Feyzbabaei
Cheshmeh sefidi

PhD Student in Geography and Rural Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abstract

In tourism, clusters, as a group of businesses and centers related to tourism, seek to increase competitiveness and development through cooperation and interaction. Given more than five decades of studies on tourism clusters and regional development and the lack of a comprehensive review of previous research, the main goal of this

- This article is taken from a doctoral dissertation in Geography and Rural Planning at Shahid Beheshti University.

* Corresponding Author: n_shafiei@sbu.ac.ir

How to Cite: Shafieisabet, N. and feyz babaei cheshmeh sefidi, F. (2025). Tourism Clusters and Regional Development: A Co-authorship and Collaboration Network Analysis. *Tourism Management Studies*, 20 (69), 41 - 88. doi: [10.22054/tms.2024.81969.2980](https://doi.org/10.22054/tms.2024.81969.2980)

research is to conduct a quantitative review of these studies using bibliometric analysis tools. In this regard, articles related to this topic from 1988 to 2024 were reviewed, and knowledge mapping and performance analysis were performed on 333 articles in Vos viewer software. The findings showed that the number of published articles was the highest during the past decade, and authors such as Jackson and Murphy had the highest scientific citations. Also, word co-occurrence analysis revealed five research clusters whose core keywords include tourism, cluster analysis, regional planning, competitiveness, and tourism development.

Keywords: Tourism Clusters, Regional Development, Competitive Advantage, Scientometrics

Introduction

Tourism clusters are a group of tourism centers, suppliers, service providers, and tourism-related enterprises formed in a special geographical area as a result of two-way interactions and a testimony to the two-way dependence of urban and rural areas in tourism and their central role in development. They are regional. The central role of these clusters in facilitating innovation processes, strengthening competitiveness, and promoting the sustainability of development in various spatial areas doubles the necessity of conducting deeper research in this area. In this regard, the comparative study and bibliography of the conducted research help identify research trends and existing knowledge gaps and provide a road map for prioritizing future research and developing more comprehensive theoretical models. However, despite the research conducted in the last four

decades, no comprehensive research has been conducted on the studies conducted in the field of tourism clusters and regional development. Therefore, this research identifies the trends and characteristics of the knowledge produced in this field through a comprehensive review of previous research using bibliometric analysis.

Literature Review

Tourism clusters are a group of tourism centers, suppliers, service providers, and enterprises related to tourism, which are formed in a special geographical area as a result of two-way interactions and testify to the two-way dependence of urban and rural areas in the field of tourism and their central role in regional development. The concept of clusters and its role in regional development throughout history and in various societies have been considered in various ways. In the past, many thinkers and researchers have studied and analyzed these two concepts. In the meantime, Mike Douglas's regional network theory has been recognized as a robust analytical framework in regional development by emphasizing the value of spatial links, the formation of clusters arising from them, and the role of clusters in the formation and development of regions. Based on this theory, regional development results from complex interactions between the components of a spatial organization that are organized in the framework of clusters and spatial networks. Meanwhile, the concept of clusters, as one of the key concepts in the network theory of "Mike Douglas," under the influence of the theories of people like "Ricardo and Porter" by creating synergies and interactions between rural and urban tourism centers and other stakeholders in this range, creates

competitive advantages and in turn, it accelerates economic growth and regional development.

Methodology

Researchers analyzed the science production process in tourism clusters and regional development using bibliometric methods. They conducted an extensive search in the Scopus database from 1988 to 2024 using keywords related to tourism and regional development clusters to collect data. After removing irrelevant articles and articles in non-English language, 333 articles were selected for analysis. The data extracted from these articles were analyzed using Vosviewer software, one of the most powerful network analysis and bibliometric data visualization tools.

Results

The analysis of the co-authorship network of research related to tourism clusters and regional development shows the exponential growth of this research field since 1988. The year 2021 has been the peak of publications in this field. Jackson's document in 2006 is recognized as the most influential document in this field, and the Journal of Sustainability has the highest number of citations. Geographical analysis of publications shows that Australia, China, and the United States are the main centers of science production in this field. Li, Chong-Xing, and Shi, Pi-Feng are recognized as the most cited authors in this field. Synonym analysis also shows that this field mainly focuses on five principal axes: 1. The relationship between tourism and regional development; 2. The role of innovation and marketing in tourism and development; 3. Cluster and spatial

analysis in tourism; 4. Competitiveness in tourism management; and 5. The role of industrial clusters in increasing competitiveness has been concentrated.

Discussion

Analysis of the co-authorship network of research related to tourism clusters and regional development shows the significant growth of research activities in this field. 2021 has been the peak of this research activity, registering 52 studies. The central core of this research network is formed around the key concepts of "tourism clusters" and "regional development." However, the semantic network analysis shows that concepts such as "competitive advantage" and "tourism marketing" are emerging as central concepts. These results from the semantic network analyses indicate the recent developments in research in this field and the efforts of researchers to gain a deeper understanding of the mechanisms of creating a sustainable competitive advantage in tourism destinations and the role of marketing in developing tourism clusters.

Conclusion

The analysis of the growing trend of research related to tourism clusters and regional development indicates the increasing importance of this field of study in the research literature. The recent focus of researchers on the central role of tourism clusters in promoting regional competitiveness and its development consequences has turned this field into one of the principal axes of tourism development studies. Recent research findings show that at the international level, spatial planning approaches are widely considered a practical

framework for guiding and organizing tourism development at different scales and are recognized as a key factor in achieving tourism development.

خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای: تحلیل شبکه همکاری و هم‌تألیفی

دانشیار گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

ناصر شفیعی ثابت

دانشجوی دکتری رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

فرانک فیض‌بابایی چشمه
سفیدی

چکیده

در موضوع گردشگری، خوشه‌ها به‌مثابه گروهی از کسب‌وکارها و کانون‌های وابسته به گردشگری از طریق همکاری و تعامل به‌دنبال افزایش رقابت‌پذیری و توسعه هستند. با توجه به بیش از پنج دهه مطالعه پیرامون خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای و فقدان مرور جامع پژوهش‌های پیشین، هدف اصلی این پژوهش، مرور کمی این پژوهش‌ها به کمک ابزار تحلیل کتاب‌سنجی است. در همین راستا، مقاله‌های مرتبط با این موضوع از سال ۱۹۸۸ تا ۲۰۲۴ مورد بررسی قرار گرفت و ترسیم نقشه دانش و تحلیل عملکرد بر روی ۳۳۳ مقاله در نرم‌افزار Vos viewer انجام شد. یافته‌ها نشان داد طی دهه گذشته تعداد مقالات منتشر شده بیشترین میزان را داشته و نویسندگانی چون جکسون و مورفی بیشترین استناد علمی را داشته‌اند. همچنین، تجزیه و تحلیل هم‌رخدادی واژگان، پنج خوشه پژوهشی را آشکار ساخت که واژگان کلیدی هسته آن‌ها شامل گردشگری، تحلیل خوشه‌ای، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، رقابت‌پذیری و توسعه گردشگری است.

کلیدواژه‌ها: خوشه‌های گردشگری، توسعه منطقه‌ای، مزیت رقابتی، علم‌سنجی.

– مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه شهید بهشتی می‌باشد.

* نویسنده مسئول: n_shafiei@sbu.ac.ir

مقدمه

بر بنیان نظریه شبکه منطقه‌ای^۱ و پیوندهای دوسویه روستایی - شهری «مایک داگلاس»^۲ و سلسله‌مراتب سکونتگاهی «هگت»^۳، سکونتگاه‌های روستایی و شهری در هم‌کنشی پیچیده و در چارچوب شبکه‌ها و خوشه‌های گردشگری^۴ به‌مثابه کانون‌های جذب گردشگر عمل کرده و نقش برجسته‌ای در توسعه منطقه‌ای از راه بهبود رشد اقتصادی، پیشرفت اجتماعی و توازن فضایی ایفا می‌کنند (Douglass, 1998; Franco et al., 2024). به بیانی دیگر، میان سلسله‌مراتبی از کانون‌های گردشگری روستایی و شهری در چارچوب خوشه‌های گردشگری، جریان‌های فضایی پرشماری همچون جابه‌جایی گردشگران، تبادل کالاها و خدمات سرمایه و اطلاعات، ارتباطات تنگاتنگی برقرار شده و بستر مناسبی برای توسعه گردشگری در سطح منطقه فراهم می‌آورد (Chorley & Marshalian et al., 2023; Haggett, 2013).

بر این بنیان، پتانسیل‌ها و توانایی‌های موجود در سکونتگاه روستایی و شهری به‌مثابه کانون گردشگری به‌همراه پیوندهای افقی و عمودی به‌وجود آمده میان این کانون‌ها، آن‌ها را قادر می‌سازد که افزون بر استوارسازی پیوندهای افقی میان شماری از کانون‌های گردشگری، باعث توسعه خوشه‌ها و شبکه‌های گردشگری به شکلی مناسب در درون سازمان فضایی منطقه‌ای و ناحیه‌ای شوند. همچنین، اثر مجاورتی اجتماعی - اقتصادی برآمده از آرایش مکانی - فضایی کانون‌های روستایی - شهری به‌مثابه گره‌ها و کانون‌ها در خوشه‌ها و شبکه گردشگری، موجب شکل‌گیری اثرات رقابتی میان گره‌ها و کانون‌های گردشگری در گستره منظومه‌های منطقه‌ای و محلی می‌گردد (Douglass, 1998; Scott et al., 2015; Porter & Woo, 2015). شکل‌گیری رقابت اقتصادی برآمده از مجاورت اجتماعی - اقتصادی در گستره گره‌ها و در درون شبکه گردشگری موجب می‌شود تا بخش‌های گوناگون گردشگری همانند مکان‌ها، عرضه‌کنندگان و مردم به‌مثابه ذی‌نفعان گردشگری با آرمان دستیابی به فرصت مناسب با یکدیگر رقابت نمایند (Scott

1. Regional network theory

2. Mike Douglass

3. Haggett

4. Tourism clusters

(et al., 2008). بدین ترتیب، می‌توان خوشه‌ها را به مثابه برانگیزاننده بنیادین رقابت‌پذیری در گستره شبکه و سازمان فضایی منطقه‌ای شناسایی نمود.

خوشه‌های گردشگری به مثابه گروهی از کانون‌های گردشگری، تأمین‌کنندگان، عرضه‌کنندگان خدمات و بنگاه‌های وابسته به گردشگری هستند که در یک منطقه جغرافیایی ویژه به مثابه دستاوردی از تعاملات دوسویه شکل گرفته و گواهی بر وابستگی دوسویه شهری و روستایی در گستره گردشگری و نقش محوری آن‌ها در توسعه منطقه‌ای هستند (Gon, 2017; Zhan et al., 2023). در رویکرد فراگیر شناسانده شده توسط «داگلاس» با نگرشی نظام‌مند به گردشگری، کانون‌های گردشگری روستایی و شهری نه به عنوان واحدهای جداگانه، بلکه به مثابه عناصری هم‌پیوند در یک شبکه پیچیده فضایی دیده می‌شوند. بر مبنای این دیدگاه، خوشه‌های گردشگری به مثابه دستاورد تعاملات دوسویه و جریان‌های فضایی میان این کانون‌ها شکل می‌گیرند و در چارچوب یک سازمان فضایی همگن به هم پیوسته‌اند (Bengtsson & Solvell, 2004; Shafieisabet & Haratifard, 2024). رویکرد خوشه‌ای بر اهمیت مشارکت و یکپارچگی در برنامه‌ریزی توسعه گردشگری روستایی و شهری تأکید دارد و بر این باور است که توسعه گردشگری نقاط کمتر برخوردار همانند کانون‌های گردشگری روستایی، در نتیجه پیوند با توسعه کانون‌های گردشگری شهری در سطح محلی و منطقه‌ای می‌تواند به طور مؤثر تحقق یابد (Weaver & Lawton, 2004; Rogerson, 2012). به سخن دیگر، می‌توان با ایجاد خوشه‌های همکاری میان کانون‌های گردشگری با وجود تنگناهای منابع و زیرساخت‌ها و نابرابری‌های موجود در مناطق گردشگری، راهکاری برای تقویت اقتصادهای محلی وابسته به گردشگری از راه ایجاد پیوند با توسعه منطقه‌ای و ملی ارائه داد و با ایجاد شبکه‌های هم‌افزا میان کانون‌های گردشگری، به توسعه پایدار و متوازن در مناطق گوناگون دست یافت (Mayer et al., 2016; Franco et al., 2024).

با توجه به آنچه که گفته شد هم‌جواری فضایی واحدهای کسب و کار در یک خوشه، باعث افزایش جریان دانش، شتاب در نوآوری، کاهش هزینه‌های تولید و سرانجام بالارفتن بهره‌وری و رشد اقتصادی می‌شود (Odinokova, 2019; Maskell & Porter, 1998; Porter, 1990; Malmberg, 1999). به بیانی دیگر، این رویکرد در

برابر الگوهای متمرکز توسعه گردشگری بر ایجاد شبکه‌ای از کانون‌های گردشگری با ویژگی‌های یگانه و پیوندهای پرتوان با بستر محلی تأکید دارد و با آمیختن دیدگاه‌های مکانی، شبکه‌ای و اجتماعی به دنبال ایجاد خوشه‌های پویا و گوناگون است که قابلیت بالایی در ایجاد ارزش افزوده و توسعه اقتصادی پایدار دارند (Douglass, 2018; Vovk, 2024; Akang, 2024).

بدین ترتیب می‌توان گفت، نقش محوری این خوشه‌ها در آسان‌سازی فرآیندهای نوآوری، تقویت رقابت‌پذیری و ارتقای پایداری توسعه در گستره‌های گوناگون مکانی، ضرورت توجه به این رویکرد و انجام پژوهش‌های ژرف‌تر در این گستره را دوچندان می‌سازد. در این راستا، مطالعه تطبیقی و کتاب‌سنجی پژوهش‌های انجام شده نه تنها به شناسایی روندهای پژوهشی و شکاف‌های دانش موجود کمک شایانی می‌کند، بلکه نقشه راهی برای اولویت‌بندی پژوهش‌های آتی و تدوین الگوهای نظری فراگیرتر فراهم می‌آورد (Kraus et al., 2022; Kumar, et al., 2022; Farooq, 2024). به بیانی دیگر با استفاده از این دو روش، می‌توان به تحلیل عمیق‌تر و جامع‌تر پرداخت و نتایج قابل‌اعتمادتری به دست آورد. از راه تحلیل «کتاب‌سنجی»^۱، می‌توانیم بهره‌وری و تأثیر پژوهش‌ها (برای نمونه مقاله‌ها) و مشارکت کنندگان همانند نویسندگان، بنگاه‌ها، کشورها یا سرزمین‌ها و گستره‌های موضوعی را در یک زمینه موضوعی ویژه ارزیابی کنیم. افزون بر این، قادر خواهیم بود موضوع‌های بنیادین را به همراه روندهای چشمگیری مانند تکامل موضوعی و شکاف‌ها در این زمینه از راه تحلیل کتاب‌سنجی شناسایی نماییم (Mukherjee et al., 2022)؛ بنابراین می‌توان گفت که این تکنیک، برای تحلیل عملکرد پژوهش‌های پیشین و ترسیم نقشه دانش، سودمند است (Donthu et al., 2021). با رجوع به پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، می‌توان دریافت که پژوهش‌های آکادمیک با رویکردی سیستمی و شبکه‌ای به ارتباط میان خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای عمدتاً از اواخر دهه ۱۹۸۰ آغاز شده است. با وجود رشد چشمگیر پژوهش‌ها در این حوزه، طی چهار دهه گذشته تا کنون پژوهشی جامع و فراگیر به منظور ترسیم نقشه دانش تولیدشده و شناسایی روندهای پژوهشی در این حوزه صورت نپذیرفته است. لذا، پژوهش

حاضر با هدف پرکردن این شکاف دانش و تبیین ساختارهای اجتماعی و مفهومی حاکم بر این حوزه، به انجام یک مرور نظام‌مند و تحلیل کتاب‌سنجی گسترده بر ادبیات موجود می‌پردازد. در این میان با توجه به محدودیت‌های ذاتی پایگاه‌های اطلاعاتی و عدم شناسایی اسناد مرتبط پیش از سال ۱۹۸۸، نقطه آغازین این پژوهش به سال ۱۹۸۸ محدود شده است. انتظار می‌رود نتایج این پژوهش، تصویری روشن از سیر تحول پژوهش‌های مرتبط، شناسایی گرایش‌های نوظهور و چالش‌های پیش‌رو و همچنین، ترسیم نقشه راهی برای پژوهش‌های آتی در این حوزه ارائه نماید. نتایج این مطالعه، پژوهشگران و فعالان گستره گردشگری و توسعه را با روندهای پژوهشی در زمینه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای و همچنین، زمینه‌های پژوهشی آتی آشنا می‌سازد.

- پرسش‌هایی که در این پژوهش به آن‌ها پاسخ داده می‌شود، عبارت‌اند از:
۱. رشد تعداد مقالات علمی در گستره موضوعی خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای چگونه است؟
 ۲. پرکاربردترین کلیدواژه‌ها در تولیدات علمی منتشرشده در گستره موضوعی خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای کدام‌اند؟
 ۳. چه نویسندگان و چه کشورهایی در نگارش تولیدات علمی در حوزه گردشگری همکاری داشته‌اند؟
 ۴. نویسندگان، سازمان‌ها و مجله‌های هسته تولیدات علمی در گستره موضوعی خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای کدام‌اند؟
 ۵. بیشترین تعداد استناد در گستره موضوعی خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای مربوط به کدام نویسندگان است؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مفهوم خوشه‌ها و نقش آن در توسعه منطقه‌ای در طول تاریخ و در جوامع گوناگون، به شکل‌های گوناگونی مورد توجه قرار گرفته است. در این راستا، پژوهشگران بسیاری با رویکردی فضایی به تحلیل فرآیندهای توسعه در گستره گوناگون پرداخته‌اند. نظریه‌پردازانی همچون «کریستالر» با تأکید بر سلسله‌مراتب شهری، «پرو» با مفهوم

قطب‌های رشد، «هگت» با ارائه مفهوم سلسله‌مراتب سکونتگاهی و «داگلاس» با تمرکز بر شبکه‌های فضایی، چارچوب‌های تحلیلی ارزشمندی را به منظور درک مفهوم رشد و توسعه ارائه داده‌اند. در این میان، نظریه شبکه منطقه‌ای «مایک داگلاس» با تأکید بر ارزشمندی پیوندهای فضایی و شکل‌گیری خوشه‌های برآمده از آن و نقش خوشه‌ها در شکل‌گیری و توسعه مناطق به مثابه یک چارچوب تحلیلی پرتوان در زمینه توسعه منطقه‌ای شناسانده شده است (Douglass, 1998; Trinh, 2016).

بر مبنای این نظریه، توسعه منطقه‌ای برآیند هم‌کنشی پیچیده میان اجزای یک سازمان فضایی است که در چارچوب خوشه‌ها و شبکه‌های فضایی سازمان می‌یابند. بر مبنای آنچه که گفته شد، توسعه منطقه‌ای فرآیندی پویا و پیچیده است که با هدف بهبود ایجاد تعادل‌های منطقه‌ای، ارتقای کیفیت زندگی اجتماع محلی در مناطق جغرافیایی مشخص، ایجاد مناطقی پایدار پویا و متری از حیث اقتصادی، محیطی، اجتماعی و سیاسی، تقویت رقابت اقتصادی منطقه‌ای و تلاش برای از بین بردن وضع نامساعد اجتماعی و اقتصادی و ارتقای کیفیت زیرساخت‌های نخستین و مدیریت دفع پسماند و حل چالش‌های زیست‌محیطی با تمرکز بر تقویت ارتباطات و تعاملات بین مناطق شهری و روستایی، صورت می‌گیرد (Douglass, 1998).

این فرآیند مبتنی بر ایجاد شبکه‌های متصل و پویا است که در آن، همه مناطق بتوانند از مزایای هم‌افزایی و هم‌کنش متقابل بهره‌مند شوند و به توسعه‌ای متوازن و پایدار دست یابند. در این راستا، نظریه شبکه منطقه‌ای داگلاس با ارائه یک رویکرد مبتنی بر شبکه، تحولی بنیادین در نگرش به توسعه منطقه‌ای ایجاد نموده است (Yeung, 2013).

در مقابل دیدگاه‌های سنتی که بر تمرکز جغرافیایی رشد و توسعه نابرابر تأکید داشتند، این نظریه با تأکید بر اهمیت ارتباطات بین‌مقیاسی و هم‌کنش‌های فضایی به دنبال ایجاد شبکه‌های پویا و خودسازماندهی است که در آن، همه مناطق از مزایای هم‌افزایی و هم‌کنش متقابل بهره‌مند شوند. با الهام از نظریه سیستم‌های پیچیده، این رویکرد بر ماهیت دینامیک و متغیر روابط بین عناصر یک سیستم منطقه‌ای تأکید دارد و به دنبال ایجاد توسعه‌ای است که در آن، همه اجزا به صورت هم‌زمان و متوازن به رشد و توسعه دست یابند (Giuliani, 2013). در این میان، مفهوم خوشه‌ها به مثابه یکی از مفاهیم کلیدی در

نظریه شبکه‌ای «مایک داگلاس»، تحت تأثیر نظریه‌های افرادی چون «ریکاردو و پورتر» با ایجاد هم‌افزایی و تعاملات میان کانون‌های گردشگری روستایی و شهری و دیگر ذی‌نفعان این گستره، باعث ایجاد مزیت‌های رقابتی و به نوبه خود، رشد اقتصادی و توسعه منطقه‌ای را شتاب می‌بخشد (Douglass, 1998).

مفهوم مزیت رقابتی و نسبی یکی از برجسته‌ترین مفاهیمی است که در گفتمان توسعه برآمده از ریکاردو شکل‌گیری خوشه‌ها و شبکه‌های همکاری شناسانده شده است و «دیوید ریکاردو» یکی از نخستین کسانی است که با ارائه مفهوم مزیت نسبی توانسته است چارچوب سودمندی برای درک شکل‌گیری و توسعه خوشه‌های صنعتی و گردشگری ارائه دهد. او باور داشت که همان‌گونه که کشورها بر اساس مزیت نسبی خود در تولید کالاها تخصص می‌یابند، در سطح منطقه‌ای نیز کسب و کارها تمایل دارند در خوشه‌هایی متمرکز شوند که در آن‌ها مزیت نسبی دارند (Fuffin, 2002). در ادامه، «مایکل پورتر» به عوامل دیگری مانند نوآوری، رقابت و همکاری در درون خوشه‌ها نیز توجه کرد. او باور داشت که مزیت رقابتی یک کشور یا منطقه، تنها به منابع طبیعی یا عوامل تولید محدود نمی‌شود، بلکه به عوامل دیگری مانند نوآوری، کیفیت نیروی کار، زیرساخت‌ها و محیط کسب و کار نیز بستگی دارد (Porter, 1998; Simmie, 2008).

سرانجام بر پایه رویکرد شبکه منطقه‌ای «مایک داگلاس»، با الهام از مبانی نظری اقتصاد کلاسیک، به‌ویژه مزیت نسبی «ریکاردو» و نظریه خوشه‌های صنعتی «پورتر» می‌توان پیوندهای میان کانون‌های روستایی و شهری را به‌عنوان هسته‌های اصلی فعالیت‌های گردشگری تقویت نمود. این شبکه‌های پیچیده و پویا، با بهره‌گیری از توانمندی‌های گوناگون هر منطقه همچون منابع طبیعی دست‌نخورده، میراث فرهنگی سرشار و صنایع دستی ریشه‌دار، جریان‌های فضایی را تقویت کرده و به ایجاد تعاملات دوسویه میان جوامع محلی و گردشگران می‌انجامند. در این بستر نه تنها پیوندهای افقی میان کانون‌های گردشگری تقویت می‌شود، بلکه فرآیند ایجاد توسعه در گستره منطقه‌ای و ملی نیز آسان می‌گردد.

همچنین، مرور ادبیات پژوهش نشان می‌دهد پژوهش‌های پرشماری به شکل مستقیم و غیرمستقیم به بررسی نقش خوشه‌های گردشگری در توسعه منطقه‌ای پرداخته‌اند که به‌طور

کلی آنان را می‌توان در دو گستره موضوعی خوشه‌های گردشگری و افزایش رقابت‌پذیری و خوشه‌های گردشگری و نقش آنان در توسعه دسته‌بندی کرد.

خوشه‌های گردشگری و رقابت‌پذیری

روند کاربرد نظریه خوشه‌ای در صنعت به‌عنوان ابزاری توسعه‌ای برای دستیابی به رقابت‌پذیری و پایداری شناسانده شده که توسط داکونا و همکاران (2005) تشریح شده (Cunha & Cunha, 2005) و توسط فرناندو و لانگ (2012) برای تدوین یک الگوی رقابتی خوشه گردشگری پذیرفته شده است (Fernando & Long, 2012). همچنین، مطالعه گلوب و همکاران (2002) نشان می‌دهد که یک رویکرد خوشه‌ای می‌تواند بر شرایط تقاضا و عرضه گردشگری اثرگذار بوده و در به‌وجود آوردن یک چشم‌انداز رقابتی مطلوب در آینده اثرگذار باشد (Gollub et al., 2002).

مطالعه اسنو و فرریا (2009) نشان می‌دهد که خوشه‌های گردشگری با آسان‌سازی همکاری میان بنگاه‌ها، تقویت نوآوری و ارتقای کیفیت خدمات، احیای اقتصاد محلی، کاهش مهاجرت و ارتقای کیفیت زندگی به توسعه پایدار مناطق کمک شایانی می‌نمایند (Ferreira & Estevao, 2009).

کاتایا (2021) گفتمان نظری نقش خوشه‌های گردشگری در توسعه منطقه‌ای را مورد مطالعه قرار داد و متوجه شد که توسعه خوشه گردشگری در سطح منطقه‌ای جامعه محلی و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند. همه این عوامل منجر به افزایش کیفیت، کاهش هزینه‌ها، تجارت بهتر محصولات گردشگری و در نتیجه، افزایش رقابت‌پذیری مقصد گردشگری می‌شود (Kataya, 2021).

منس و همکاران (2024) طی مطالعه‌ای با عنوان بررسی و تحلیل کتاب‌سنجی به مطالعه مفهوم توسعه گردشگری منطقه‌ای پرداختند و طی مطالعه خود از شاخص‌های کتاب‌سنجی استفاده نمودند. آن‌ها در پژوهش خود به این موضوع اشاره داشته‌اند که برنامه‌ریزی گردشگری منطقه‌ای، فراتر از یک رویکرد خطی و ساده بوده و تحت تأثیر عوامل خارجی قرار دارد. این عوامل، از جمله دخالت دولت‌ها، نهادهای مدنی و بازیگران اقتصادی به‌شکلی پویا بر شکل‌گیری و تحول خوشه‌های کسب‌وکار گردشگری در مناطق شهری

و روستایی اثرگذارند. برنامه‌ریزی مؤثر گردشگری منطقه‌ای می‌بایست با درک عمیق از ساختار و عملکرد خوشه‌های کسب و کار گردشگری در هر دو محیط شهری و روستایی، به دنبال ایجاد تعادل و هم‌افزایی بین این دو باشد. این امر مستلزم اتخاذ رویکردی سیستمی و چندجانبه است که در آن، تمامی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه گردشگری در نظر گرفته شود (Meneses et al., 2024).

خوشه‌های گردشگری و توسعه

فریرا (2012) در مطالعه خود به این نتیجه رسید که بنگاه‌های گردشگری را می‌توان از طریق خوشه‌های تجاری توسعه داد، به شکلی که در آن تعامل مشارکتی و رقابتی بنگاه‌های گردشگری محلی، صنایع پشتیبانی و کسب و کارها به‌طور مشترک با دیگر صنایع وابسته، انگیزه‌های بیشتری را برای نوآوری و جداسازی می‌شناسانند و دارای ارزش بالایی در زمینه بازاریابی هوشمند و توسعه اقتصادی برآمده از آن دارند (Ferreira & Esteveao, 2012).

مطالعات ملیسیدو و همکاران (2014) نشان داد، خوشه‌های گردشگری به عنوان شبکه‌های پیچیده‌ای از بنگاه‌های اقتصادی، نهادهای دولتی و دیگر ذی‌نفعان، با هدف افزایش بهره‌وری، نوآوری و رقابت‌پذیری به تعامل با یکدیگر می‌پردازند. این شبکه‌های هم‌افزایی با آسان‌سازی تبادل دانش، فناوری و منابع، امکان ایجاد مزیت‌های رقابتی پایدار را برای بنگاه‌های عضو فراهم می‌آورند (Melisidou et al., 2014).

مطالعه کابانوا و وتورنا (2017) با اتخاذ رویکردی فضایی و اقتصادی، به بررسی شبکه‌های ارزش گردشگری و تأثیر آن‌ها بر ساختارهای فضایی، اقتصادی و اجتماعی مناطق گوناگون پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که خوشه‌ها و شبکه‌ها به مثابه عامل شکل‌دهنده هویت‌های مکانی و روابط اجتماعی نیز ایفای نقش می‌نمایند و توسعه خوشه‌های گردشگری می‌تواند به کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای، ارتقای کیفیت زندگی و تقویت پیوندهای اجتماعی در مقیاس محلی کمک شایانی کنند (Kabanova & Vetorna, 2017).

مطالعه رائول و همکاران (2020) نشان می‌دهد که توسعه ارتباطات میان کسب‌وکارهای کوچک و متوسط در خوشه‌های گردشگری، ضمن تقویت هویت مکانی مناطق و ارتقای تصور ذهنی گردشگران به توزیع فضایی متعادل‌تر اشتغال و کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای کمک شایانی خواهد کرد (Tarazona-Montoya et al., 2020).

همچنین، در مطالعه والندری (2024) بیان شده که خوشه‌های گردشگری کشاورزی به‌عنوان شبکه‌های پیچیده‌ای از بازیگران گوناگون، از جمله کشاورزان، تولیدکنندگان محصولات کشاورزی، ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری، دولت و جامعه محلی به‌عنوان یک ابزار کارآمد برای تقویت همکاری، افزایش بهره‌وری و توسعه پایدار شناخته می‌شوند (Wulandari et al., 2024).

مرور جامع پژوهش‌های صورت گرفته در گستره خوشه‌های گردشگری و نقش آن‌ها در توسعه منطقه‌ای به‌خوبی ارتباط بین خوشه‌ها، شبکه‌های فضایی و مزیت‌های رقابتی را تبیین کرده است. اما با توجه به وجود مطالعات گوناگون در زمینه خوشه‌های گردشگری و نقش آنان در توسعه منطقه‌ای و پس از گذشت سه دهه از مطالعات «پوتر» در رابطه با مزیت رقابتی برآمده از خوشه‌های صنعتی و دو دهه از مطالعات «مایک داگلاس» تا کنون پژوهشی فراگیر که به‌مرور نظام‌مند دانش تولیدشده در این زمینه پردازد، صورت نگرفته است. همچنین، بررسی پژوهش‌های مروری پیشین در حوزه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای نشان می‌دهد که پژوهشگران پیشین عمدتاً بر شناسایی هسته‌های پژوهشی متمرکز بوده و به کشف نویسندگان کلیدی، سازمان‌های پیشرو و نشریات معتبر در این حوزه پرداخته‌اند. همچنین، اولویت‌های پژوهشی و میزان همکاری‌های بین‌المللی در این مطالعات مورد تحلیل قرار گرفته است. پژوهش حاضر با اتکا بر این پیشینه پژوهشی و با بهره‌گیری از روش‌شناسی مشابه، درصدد است تا ضمن تکمیل مطالعات پیشین به شناسایی دقیق‌تر روندهای پژوهشی، شبکه‌های همکاری علمی و شکاف‌های دانش موجود در این گستره موضوعی پردازد.

روش^۱

مطالعه اسناد و پیشینه‌های موجود با رویکرد کتاب‌سنجی به منظور شناسایی و ترسیم دانش موجود در ادبیات و ارائه بینش‌های گروهی ضروری است (Lacob et al., 2024). روش کتاب‌سنجی برای ارائه یک دیدگاه گروه‌بندی‌شده از یک زمینه موضوعی ویژه بر معیارهای عینی برای دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل انتشارات تکیه دارد (Cavalcante et al., 2021).

پژوهش حاضر یک نوع پژوهش توصیفی و تحلیلی است که با استفاده از تحلیل کتاب‌سنجی سعی در درک و تحلیل تولیدات علمی در حوزه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای دارد. ریشه‌های تحلیل کتاب‌سنجی به دهه ۱۸۹۰ برمی‌گردد (Kabil et al., 2024)؛ در این روش که یک روش کمی در پژوهش است، می‌توان وضعیت یک مفهوم و یا رشته را تحلیل و مورد بررسی قرار داد (Chen et al., 2024) و سپس به وسیله تصویرسازی با ساختارهای گوناگون نتایج را به صورتی قابل فهم نشان داد (Liu et al., 2023).

روش کتاب‌سنجی با اتکا بر تحلیل کمی و کیفی داده‌های کتاب‌شناختی و بهره‌گیری از ابزارهای تحلیل شبکه‌های اجتماعی علمی، امکان شناسایی دقیق‌تر ساختارهای پنهان دانش، روندهای پژوهشی، شبکه‌های همکاری بین‌المللی و شکاف‌های دانش در حوزه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای را فراهم می‌آورد (اسماعیلی و همکاران، ۱۴۰۲). یافته‌های حاصل از این روش نه تنها به درک عمیق‌تری از وضعیت موجود پژوهش در این حوزه کمک می‌کند، بلکه می‌تواند در تدوین سیاست‌های توسعه‌ای مبتنی بر دانش نیز مورد استفاده قرار گیرد. روش‌های گوناگونی برای انجام مرور ادبیات با استفاده از تحلیل کتاب‌سنجی وجود دارد که از میان آن‌ها روش‌های تحلیل استناد، هم‌تألفی و روش‌های تحلیل همانندی واژگان بسیار پرکاربرد هستند (Klarin, 2024).

در روش تحلیل همانندی موضوع‌های پژوهشی بر اساس تکرار واژگان و همانندی آن‌ها مورد توجه قرار می‌گیرند (Ciasullo et al., 2022; Singh et al., 2022).

روش هم‌تحلیلی نیز همکاری افراد، مؤلفان، کشورها و دانشگاه‌ها در دانش‌آفرینی در یک رشته شناخته‌شده مورد نظر است (Singh et al., 2022).

برای گردآوری اطلاعات این پژوهش از پایگاه‌داده «اسکوپوس» استفاده شد. این پایگاه به دلیل دسترسی به معتبرترین مقاله‌های علمی جهان در زمینه‌های گوناگون، برخورداری از حجم عظیم داده‌ها، پوشش گسترده مجلات و ارائه شاخص‌های علم‌سنجی انتخاب شده است (Baas et al., 2020). برای انجام این پژوهش در آغاز به جست‌وجوی معادل انگلیسی خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای (AND "tourism clusters" regional development) درج‌شده در میان واژگان کلیدی، عنوان، چکیده و متن طی بازه زمانی ۳۶ ساله میان سال‌های ۱۹۸۸ تا ۲۰۲۴ اقدام گردید (جدول ۱) و سپس مشخص شد که تا پانزدهم ماه ژوئیه سال ۲۰۲۴ تعداد ۳۶۷ مقاله در حوزه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای انتشار یافته که با اعمال محدودیت و در نظرگیری مقاله‌های انتشار یافته به زبان انگلیسی تعداد این مقاله‌ها به ۳۳۶ مورد کاهش یافت و در نهایت، مشخص گردید که تعداد ۳۳۶ مقاله طی سال‌های ۱۹۸۸ تا ۲۰۲۴ در این حوزه موضوعی انتشار یافته‌اند. در مرحله بعدی، به دلیل اهمیت پاک‌سازی داده‌ها به پاک‌سازی داده‌ها پرداخته شد و تعداد ۳۳۳ مقاله به عنوان ورودی در تحلیل کتاب‌سنجی در نظر گرفته شد. در ابتدای مراحل کتاب‌سنجی، پاک‌سازی داده‌ها بسیار ضروری بوده است؛ زیرا پایگاه‌های داده منحصر برای تجزیه و تحلیل کتاب‌سنجی طراحی نشده‌اند. به طور خاص، محققان باید مطالب تکراری و اشتباه را حذف کنند؛ زیرا رها کردن چنین خطاهایی ممکن است منجر به نمایش نادرست حوزه تحقیق شود. در مرحله بعد، اطلاعات کامل پژوهش‌های یافته شده، ذخیره شد و سپس در نرم‌افزار وُس و یوور^۱ که یکی از نرم‌افزارهای مناسب به منظور تصویرسازی داده‌های کتاب‌سنجی است (Shalsabila, 2023) با استفاده از روش نرمال‌سازی قدرت ارتباط^۲ که روشی برای مقایسه معناداری بین ارتباطات است، مورد تحلیل قرار گرفت.

1. Vos viewer
2. Association Strength

جدول ۱. راهبرد جست‌وجو در پایگاه اسکوپوس

"regional AND development" AND "tourism clusters"	کلیدواژه‌ها
Title, Abstract, Keywords	زمینه جست‌وجو
Unlimited	سال
Document type: Article; Book chapter; Conference paper	معیارهای شمول
Language: English	زبان
Tourism; Cluster Analysis; Tourism Development; Regional Development; China; Sustainable Development; Regional Planning; Cluster; Economic Development; Tourist Destination; Tourism Management; Tourism Industry; Tourism Cluster; Sustainability; Economics; Innovation; Competitiveness; Spatial Analysis; Tourism Economics; Spatial Distribution; Regional Economy; Economic And Social Effects; Tourist Cluster; Tourism Clusters; Planning; Ecotourism; Article; Tourism Market; Rural Tourism; Competition; Clusters; Strategic Approach; Spatial Pattern; Marketing; Economic Growth; Agriculture; Urbanization; Tourism Industry Cluster; Rural Areas; Spatiotemporal Analysis; Tourist Attraction; Industrial Cluster; Industrial Development; Industrial Economics; Rural Development; Networks; Region; Regional Economic Development; Development; Cluster Development; Cluster	معیارهای خروج

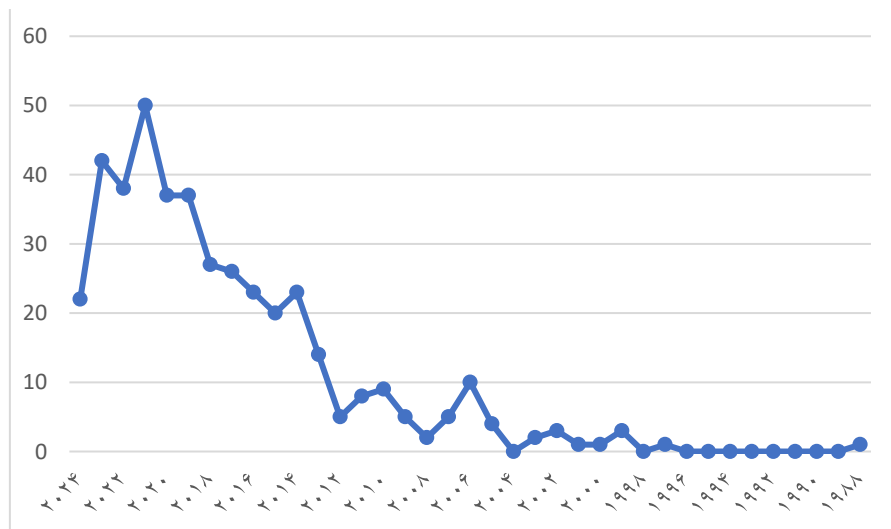
یافته‌ها

در این بخش از پژوهش حاضر، ابتدا به بررسی پراکنش زمانی اسناد مرتبط با گستره موضوعی خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای اقدام شده و سپس با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی، هم‌استنادی و هم‌تألفی که از جمله ابزارهای قدرتمند برای درک ساختار و پویایی تولید علم هستند به بررسی روندهای پژوهشی، همکاری‌های بین‌المللی و عملکرد پژوهشگران پرداخته می‌شود.

پراکنش اسناد علمی وابسته به شبکه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای

بر اساس تحلیل‌های انجام‌شده روی داده‌های استخراج‌شده از پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، روند رو به رشد انتشار مقاله‌های علمی در زمینه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای به وضوح قابل مشاهده است (نمودار ۱). این یافته نشانگر توجه روزافزون محققان و سیاست‌گذاران به اهمیت خوشه‌های گردشگری به عنوان یک رویکرد نوین در توسعه منطقه‌ای در سطح جهانی است.

نمودار ۱. روند انتشار سندها در هر سال

پراستنادترین سندها

بر اساس تحلیل شبکه استنادات در شکل ۱، از مجموع ۳۳۳ مقاله مورد بررسی، ۱۶۱ مقاله بیش از سه بار توسط دیگر پژوهشگران به عنوان مرجع مورد استناد قرار گرفته‌اند. شبکه ترسیم شده در شکل ۱، ساختاری گراف محور دارد که در آن گره‌ها به عنوان نودهای شبکه عمل می‌کنند و هر یک نمایانگر یک مؤلفه کلیدی همچون نویسنده، کشور یا مفهوم است. ارتباط بین این نودها توسط یال‌هایی برقرار می‌شود که با ویژگی‌هایی مانند وزن (نشان‌دهنده شدت ارتباط)، جهت (جهت‌مندی ارتباط) و نوع (نوع رابطه بین نودها) توصیف می‌شوند. با توجه به محدودیت فضایی، نام نویسندگان به عنوان برجسته گره‌ها در نظر گرفته شده و برای دسترسی به اطلاعات کامل تر مقالات به جدول ۲ ارجاع داده می‌شود. یافته‌ها نشان‌دهنده تأثیرگذاری قابل توجه مقاله‌ها در ادبیات علمی حوزه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای است. به طور ویژه، مقاله جکسون و مورفی (۲۰۰۶) با کسب ۲۰۳ استناد، به عنوان پراستنادترین مقاله این زمینه شناخته شده است (جدول ۲).

جدول ۲. پراستنادترین سندها

نام مقاله	نویسندگان	مجله	تعداد استناد	استنادهای نرمال شده	متوسط هر سال
Clusters in regional tourism An Australian case	Jackson, Julie Murphy, Peter (2006)	Annals of Tourism Research	۲۰۳	۲/۴۱	۱۱/۳
Developing regional tourism in China: The potential for activating business clusters in a socialist market economy	Jackson, Julie (2006)	Tourism Management	۱۴۳	۳/۴۷	۸
Tourism micro-clusters	Michael E.J. (2003)	Tourism Economics	۱۳۲	۱	۶/۲

ادامه جدول ۲.

نام مقاله	نویسندگان	مجله	تعداد استناد	استنادهای نرمال شده	متوسط هر سال
The Dark Side of the Crisis: Disparities in per Capita income (2000–12) and the Urban-Rural Gradient in Greece	Salvati, Luca (2016)	Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie	۱۱۲	۲/۷	۱۴
Cultural heritage, tourism and regional competitiveness: The Motor Valley cluster	Alberti, Fernando & Giusti, Jessica D. (2012)	City, Culture and Society	۱۱۱	۱/۸	۹/۲
Mining customer knowledge for tourism new product development and customer relationship management	Liao, Shu-hsien et al. (2010)	Expert Systems with Applications	۹۷	۳/۲	۷
Suitability of regional development based on ecosystem service benefits and losses: A case study of the Yangtze River Delta urban agglomeration, China	Gao, Jing et al. (2019)	Ecological Indicators	۸۱	۳/۸	۱۶/۲
Industrial heritage: A nexus for sustainable tourism development	Jonsen-Verbeke, Myriam (1999)	Tourism Geographies	۸۰	۲/۶	۳/۲
Food tourism and regional development: A systematic literature review	Rachão, Susana (2019)	European Journal of Tourism Research	۷۸	۳/۷	۱۵/۶
Cluster-mapping procedure for tourism regions based on geostatistics and fuzzy clustering: example of Polish districts	Majewska (2015)	Tourism	۷۷	۴.۵	۴

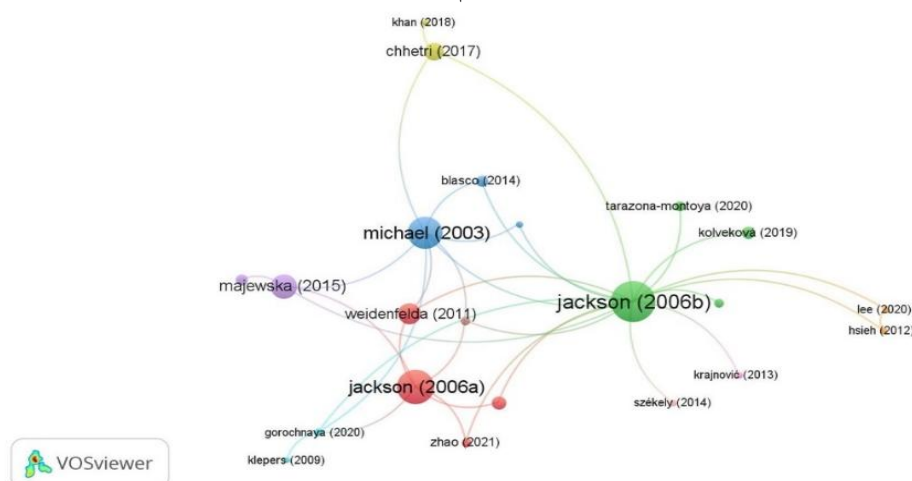
پراستنادترین منابع

با هدف شناسایی منابع کلیدی تأثیرگذار در این حوزه، آستانه حداقل ۵ سند و صفر استناد برای هر منبع در نظر گرفته شد. از میان ۲۳۳ منبع بررسی شده، تنها ۷ منبع موفق به عبور از این آستانه شدند. نتایج نشان می‌دهد که مجلات پایداری (کشور سوئیس) و مجله مطالعات برنامه‌ریزی اروپایی دارای بیشترین قدرت پیوند و تعداد استناد بوده‌اند (جدول ۳).

جدول ۳. پراستنادترین منابع

نام مجله	تعداد سندا	استنادها	استادهای نرمال شده	قدرت پیوند
sustainability (switzerland)	۱۸	۲۹۵	۴۱/۴	۹
european planning studies	۵	۶۷	۹/۲	۴
iop conference series: earth and environmental science	۴	۹۴	۴/۱	۲
journal of environmental management and tourism	۲۸	۱۲	۳/۶	۲
journal of environmental management and tourism	۵	۲۶	۳/۴	۲
springer proceedings in business and economics	۵	۱۰	۱/۶	۱
world applied sciences journal	۵	۶	۰.۹	۱

شکل ۱. ترسیم شبکه سندا

پراستنادترین پژوهشگران

با هدف شناسایی پژوهشگران کلیدی و تأثیرگذار در این حوزه، آستانه حداقل ۵ منبع منتشر شده و حداقل صفر استناد به هر منبع به عنوان معیار انتخاب شد. از میان ۹۹۶ نویسنده بررسی شده، تنها ۳۷ نفر موفق به عبور از این آستانه شدند. تحلیل شبکه همکاری این ۳۷ پژوهشگر منجر به شناسایی دو خوشه جداگانه همکاری شد که در جدول ۴ با رنگ‌های سبز و نارنجی مشخص شده‌اند. این خوشه‌بندی نشان می‌دهد که پژوهشگران این گستره به شکل گروه‌های جداگانه و با تمرکز بر موضوع‌های ویژه به فعالیت می‌پردازند. پنج پژوهشگر نیز به عنوان هسته مرکزی این دو خوشه شناسایی شدند که به دلیل ارتباطات گسترده و مؤثر با دیگر پژوهشگران، نقش محوری در شکل‌دهی به ادبیات علمی این جستار دارند (جدول ۴).

جدول ۴. اثرگذارترین پژوهشگران

پژوهشگر	تعداد سندها	استنادها	استنادهای نرمال شده	قدرت پیوند
lee, chung-shing	۲	۱۳	۰/۵۸	۴
jackson, Julie	۲	۳۴۹	۲/۴۱	۷
hsieh, pi-feng	۲	۱۳	۰/۲۴	۴
majewska, justyna	۲	۹۴	۱/۵۱	۲
polukhina, anna	۲	۱۱	۰/۸۲	۱

پراستنادترین مؤسسه‌ها

به منظور شناسایی اثرگذارترین مؤسسه‌ها، حداقل تعداد منابع ۲ و حداقل تعداد استناد به منبع صفر در نظر گرفته شد که از ۶۴۲ مؤسسه، ۱۶ مؤسسه این آستانه را برآورده کردند. در این میان گروه جغرافیای اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه کاتولیک لوون بلژیک با بیشترین تعداد استناد اثرگذارترین مؤسسه شناخته شد (جدول ۵).

جدول ۵. اثرگذارترین مؤسسه‌ها

نام مؤسسه	تعداد سندها	استنادها	استنادهای نرمال شده
department of social and economic geography, catholic university of leuven, Belgium	۲	۸۰	۲/۹۶
school of technology and business studies, dalarna university, falun, sweden	۲	۴۳	۳
university of chinese academy of sciences, beijing, 100049, china	۴	۴۳	۴
institute of geographic sciences and natural resources research, chinese academy of sciences, beijing, 100101, china	۳	۲۱	۲
plekhanov russian university of economics, russian federation	۲	۱۷	۱/۹
institute of management, economics and finance, kazan federal university, kazan, 420008, russian federation	۲	۱۴	۱
samara state university of economics, samara, russian federation	۲	۸	۱/۱
kazan federal university, russian federation	۲	۴	۰/۳
volga state university of technology, yoshkar-ola, russian federation	۲	۴	۰/۲۹
school of humanities and law, northeastern university, shenyang, china	۲	۳	۰/۴۲

پراستنادترین کشورها

به‌منظور شناسایی اثرگذارترین کشورها بر اساس وابستگی پژوهشگران آن‌ها، حداقل تعداد سندهای کشور، پنج و حداقل تعداد استنادها به کشور، صفر در نظر گرفته شد. از میان ۵۹ کشور بررسی شده، تنها ۱۷ کشور موفق به عبور از این آستانه شدند. تحلیل شبکه همکاری پژوهشگران این ۱۷ کشور منجر به شناسایی هفت خوشه مجزای همکاری شد که در جدول ۶ با رنگ‌های گوناگون مشخص شده‌اند. نتایج این تحلیل نشان می‌دهد که کشورهای چین، آمریکا و روسیه به‌عنوان قطب‌های اصلی تولید علم در سطح جهانی عمل می‌کنند و بیشترین سهم را در تولید اسناد علمی و دریافت استنادات دارند (جدول ۶).

جدول ۶. اثرگذارترین کشورها

نام کشور	تعداد سندها	استنادها	استندهای نرمال شده	قدرت پیوند
استرالیا	۱۷	۶۸۹	۲۵/۷	۳۳
آمریکا	۱۸	۳۲۳	۳۱/۷	۶
چین	۶۸	۳۴۰	۷۲/۲	۴
ایتالیا	۱۲	۲۷۳	۱۹/۹	۲
روسیه	۱۲	۲۶۵	۲۸/۳۶	۵
انگلستان	۶	۱۷۴	۱۲/۹	۳
تایوان	۷	۱۶۵	۱۲/۴	۶
هلند	۸	۱۳۱	۱۴/۲	۴
اسپانیا	۱۲	۶۹	۱۲/۸	۵
اندونزی	۱۸	۲۹	۳/۵	۱
قزاقستان	۶	۱۶	۳/۲	۳

تحلیل هم‌تألفی

تحلیل هم‌تألفی، با ترسیم نقشه ارتباطات بین پژوهشگران، مؤسسات و تولیدات علمی، تصویری دقیق از ساختار شبکه‌ای دانش در یک حوزه مشخص ارائه می‌دهد. این تحلیل با تمرکز بر روابط همکاری میان بازیگران مختلف به شناسایی الگوهای همکاری، گروه‌های پژوهشی و جریان‌های فکری غالب در حوزه مورد مطالعه می‌پردازد (Donthu et al., 2021).

هم‌تألفی پژوهشگران

با هدف شناسایی الگوهای همکاری میان پژوهشگران و شناسایی هسته‌های اصلی پژوهشی، شبکه هم‌تألفی نویسندگان با در نظر گرفتن کم و بیش دو مقاله برای هر نویسنده و بدون محدودیت در تعداد استنادات تشکیل شد. از میان ۹۹۶ نویسنده، ۳۷ نفر این معیار را برآورده کرده و در شبکه هم‌تألفی قرار گرفتند. با استفاده از تحلیل خوشه‌ای بر اساس قدرت پیوند کل، شبکه به سه خوشه جداگانه جداسازی شد. تشکیل تنها سه خوشه

نشان‌دهنده وجود ارتباطات محدود و تخصصی میان پژوهشگران این گستره موضوعی است (جدول ۷).

جدول ۷. هم‌تألیفی پژوهشگران

پژوهشگران	تعداد سند	قدرت پیوند
Ahmad, mokhtarrudin	۲	۱۰
Astuti, yuhana	۲	۱۰
Nurhazizah, eva	۲	۱۰
Pradana, mahir	۲	۱۰
Tantra, tarandhika	۲	۱۰
Yunani, akhmad	۲	۱۰
bian, di shi	۲	۳
chen, dan hong	۲	۳
lee, chung-shing	۲	۱۳
hsieh, pi-feng	۲	۱۳

هم‌تألیفی مؤسسه‌ها

برای ترسیم شبکه هم‌تألیفی مؤسسه‌ها، حداقل تعداد مقاله‌ها، ۲ (حداکثر پیش‌فرض نرم‌افزار) و حداقل تعداد استادها، صفر تنظیم شد. از میان ۶۳۵ مؤسسه، ۱۶ مؤسسه این آستانه‌ها را برآورده کردند. حداقل تعداد هر خوشه، ۲ در نظر گرفته شد. با این حال، هیچ پیوندی برقرار نگردید که بیانگر فقدان همکاری بین مؤسسه‌ها است.

هم‌تألیفی کشورها

برای ترسیم شبکه هم‌تألیفی کشورها، حداقل تعداد سندها، پنج و حداقل تعداد استادها، صفر تنظیم شد. از میان ۵۹ کشور، ۱۷ کشور این آستانه‌ها را برآورده کردند و با تعیین حداقل اندازه ۲ برای خوشه‌ها، ۱۴ کشور که بیشترین مشارکت در تألیف مشترک را با یکدیگر داشته‌اند، در چهار خوشه قرار گرفتند (جدول ۸). کشورهای آمریکا و چین بیشترین قدرت پیوند کل و در نتیجه، بیشترین هم‌تألیفی با دیگر کشورها را داشته‌اند.

جدول ۸. هم‌تألفی کشورها

خوشه	کشور	تعداد سند	تعداد استاندارد	قدرت پیوند	خوشه	کشور	تعداد سند	تعداد استاندارد	قدرت پیوند
خوشه ۱	ایتالیا	۱۲	۲۷۳	۳	خوشه ۳	آمریکا	۱۸	۳۲۳	۸
	هلند	۸	۱۳۱	۶		تایوان	۷	۱۶۵	۴
	پرتغال	۱۴	۲۳۲	۴		جمهوری چک	۱۰	۶۲	۳
	اسپانیا	۱۲	۶۹	۴		اسلواکی	۱۰	۹۶	۳
	انگلستان	۶	۱۷۴	۱		اوکراین	۱۳	۸۶	۲
خوشه ۲	استرالیا	۱۷	۶۸۹	۲	خوشه ۴	قزاقستان	۶	۱۶	۳
	چین	۶۸	۳۴۰	۷		روسیه	۷۲	۲۶۵	۲

تحلیل هم‌واژگانی

تحلیل هم‌واژگان، ابزاری قدرتمند در علم‌سنجی است که برای شناسایی و تجزیه و تحلیل روابط معنایی میان واژگان کلیدی در یک مجموعه نوشته‌ها، به‌ویژه در گستره مطالعات علمی به کار می‌رود. این روش با اندازه‌گیری هم‌رخدادی واژگان در اسناد پژوهشی، امکان ترسیم نقشه‌های معنایی پیچیده‌ای را فراهم می‌آورد که نشان‌دهنده الگوهای ظهور، تحول و تکامل مفاهیم و موضوع‌های پژوهشی در طول زمان است (Donthu et al., 2021).

تحلیل هم‌رخدادی واژگان، بر پایه این فرض استوار است که واژگانی که به شکل پیوسته در یک نوشته یا مجموعه نوشته‌ها هم‌زمان پیدا می‌شوند، دارای ارتباط معنایی قوی‌تری نسبت به واژگانی هستند که کمتر با هم آشکار می‌شوند. این اصل به ما امکان می‌دهد تا با تحلیل آماری فراوانی هم‌رخدادی واژگان، شبکه‌های معنایی پیچیده‌ای را استخراج کنیم. این شبکه‌ها که نمودارهای وزنی نامیده می‌شوند، روابط میان مفاهیم را به شکل دیداری نمایش می‌دهند و به پژوهشگران کمک می‌کنند تا ساختار معنایی یک گستره پژوهشی، الگوهای پیدایش مفاهیم نوین و تحولات مفهومی را بهتر درک کنند.

با هدف شناسایی ساختار معنایی و الگوهای موضوعی غالب در پژوهش‌های وابسته به خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای، تحلیل هم‌رخدادی کلیدواژه‌های مقاله‌های این گستره انجام شد. با استفاده از روش خوشه‌بندی، این کلیدواژه‌ها به پنج خوشه جداگانه تفکیک شدند که هر یک از این خوشه‌ها نماینده یک موضوع یا زیرمجموعه شناخته شده در زمینه گردشگری است؛ شکل ۳ و خوشه‌بندی کلیدواژه‌ها بر اساس هم‌رخدادی آن‌ها را نشان می‌دهد (جدول ۹).

نتایج یک شبکه پیچیده از ارتباطات میان مفاهیم کلیدی در حوزه گردشگری را آشکار می‌سازد. این شبکه به پنج خوشه اصلی تقسیم می‌شود که هر یک نشان‌دهنده یک وجه از توسعه و تحول در مطالعات مرتبط با گردشگری است. هر یک از این خوشه‌ها با رنگ‌های سبز (خوشه ۱)، سبز کم‌رنگ (خوشه ۲)، آبی (خوشه ۳)، بنفش (خوشه ۴) و زرد (خوشه ۵) مشخص شده‌اند. بر اساس مضامین هر خوشه برای هر خوشه می‌توان به ترتیب عنوان‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای، نوآوری و بازاریابی در گردشگری و توسعه، تحلیل خوشه‌ای و فضایی در گردشگری، رقابت پذیری در مدیریت گردشگری و سرانجام، خوشه‌ای صنعتی و افزایش رقابت‌پذیری در توسعه را انتخاب نمود.

خوشه اول، با تمرکز بر تعامل گردشگری و توسعه منطقه‌ای نشان‌دهنده تلاش محققان برای درک بهتر تأثیر گردشگری بر اقتصاد محلی، محیط‌زیست و جوامع میزبان است. این خوشه، با الهام از نظریه‌های توسعه پایدار به دنبال یافتن راهکارهایی برای ایجاد تعادل بین منافع اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی است. خوشه دوم، با تمرکز بر نوآوری و بازاریابی در گردشگری به نقش فناوری‌های نوین، برندسازی و شخصی‌سازی خدمات گردشگری در افزایش رقابت‌پذیری مقاصد گردشگری می‌پردازد. این خوشه با استفاده از مدل‌های شبکه‌ای و تحلیل داده‌های کلان به دنبال شناسایی الگوهای نوظهور در رفتار مصرف‌کنندگان و ارائه راهکارهای نوآورانه برای جذب گردشگران است. خوشه سوم، با تمرکز بر تحلیل فضایی و خوشه‌ای در گردشگری به بررسی پراکندگی مکانی جاذبه‌های گردشگری، الگوهای تردد گردشگران و تأثیر عوامل محیطی بر توسعه گردشگری می‌پردازد.

جدول ۹. اطلاعات مربوط به شبکه هم‌رخدادی کلیدواژه‌ها

خوشه	کلیدواژه	رخداد	پیوند کل	قدرت	خوشه	کلیدواژه	رخداد	پیوند کل	قدرت
خوشه ۱	Cluster	۲۶	۴۳	خوشه ۳	regional planning	۲۸	۱۲۸	خوشه ۳	۱۲۸
	economic development	۲۰	۸۷		sustainable development	۳۶	۱۵۶		۱۵۶
	Clusters	۹	۲۳		tourism industry	۱۸	۶۰		۶۰
	cultural heritage	۶	۱۰		tourism industry cluster	۷	۲۰		۲۰
	economic development	۲۰	۸۷	خوشه ۳	cluster analysis	۶۳	۲۱۲	خوشه ۳	۲۱۲
	Management	۵	۱۴		spatial analysis	۱۳	۵۹		۵۹
	Networks	۵	۱۶		spatial autocorrelation	۶	۲۳		۲۳
	regional development	۴۵	۱۳۹		spatial autocorrelations	۵	۲۲		۲۲
	regional economy	۱۱	۴۳		tourism clusters	۱۰	۱۷		۱۷
	rural areas	۶	۲۲		tourism economics	۱۲	۶۴		۶۴
	rural tourism	۶	۱۲		tourism economics	۱۲	۶۴		۶۴
	spatial distribution	۷	۳۱		tourism market	۹	۴۴		۴۴
	Tourism	۸۰	۲۰۱	خوشه ۴	competitiveness	۱۴	۵۲	خوشه ۴	۵۲
	tourism cluster	۱۵	۳۱		employment	۵	۱۹		۱۹
	Ecology	۶	۲۹		environmental management	۵	۳۰		۳۰
	economic analysis	۶	۳۷		tourism management	۱۸	۸۶		۸۶
خوشه ۲	Economics	۱۹	۸۹	خوشه ۵	tourist destination	۱۶	۷۰	خوشه ۵	۷۰
	industrial economics	۵	۲۸		competition	۹	۴۰		۴۰
	Innovation	۱۴	۴۴		industrial cluster	۶	۲۵		۲۵

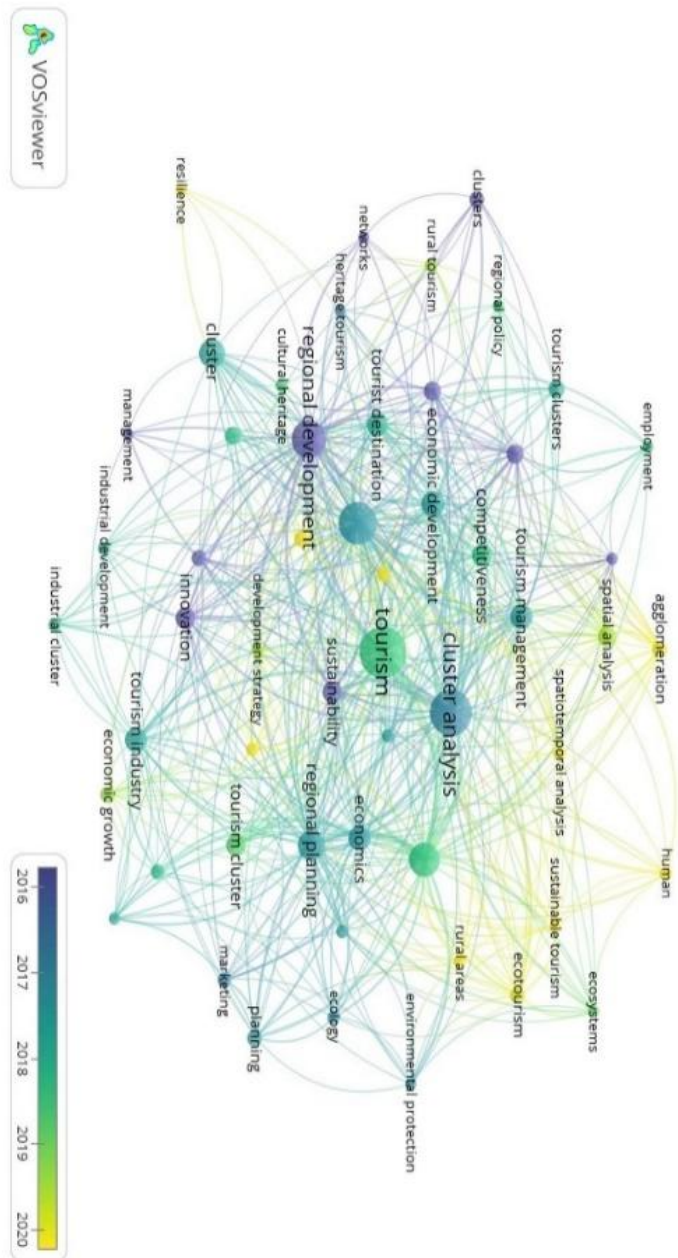
خوشه چهارم، با تمرکز بر رقابت‌پذیری در مدیریت گردشگری به اهمیت رقابت‌پذیری در صنعت گردشگری تأکید دارد. این خوشه با بررسی موضوعاتی مانند

مدیریت کیفیت، برندسازی و توسعه محصول گردشگری به دنبال ارائه راهکارهایی برای بهبود عملکرد کسب‌وکارهای گردشگری است. خوشه پنجم، با تمرکز بر ارتباط بین گردشگری و سایر صنایع به نقش گردشگری در ایجاد خوشه‌های صنعتی و افزایش رقابت‌پذیری در سطح ملی و منطقه‌ای می‌پردازد. این خوشه با استفاده از روش‌های تحلیل شبکه‌های اجتماعی به دنبال شناسایی ارتباطات بین صنایع مختلف و گردشگری است.

شکل ۲، روند تغییرات در موضوع‌های کلیدی را طی دوره‌های گوناگون به تصویر می‌کشد. نام هر دوره برگرفته از کلیدواژه‌ای است که در آن بازه زمانی بیشترین قدرت پیوند را داشته است. در این جدول، نمودار لایه‌بندی شده از کلیدواژه‌ها بر اساس فراوانی (وزن) و میانگین سال انتشار (امتیاز) ارائه می‌شود. در این نمودار، رنگ خوشه‌ها از بنفش (قدیمی‌تر) به زرد (جدیدتر) تغییر می‌کند. کلیدواژه‌هایی که حداقل ۵ بار تکرار شده‌اند، بر اساس میانگین سال انتشارشان در بازه‌های زمانی ۱۹۸۸ تا ۲۰۲۴ دسته‌بندی شده‌اند. همان‌طور که مشهود است، با گذر زمان توجه به خوشه‌ها و شبکه‌های گردشگری و توسعه ناشی از آن مورد توجه قرار گرفته است. همچنین، یافته‌های این تجزیه و تحلیل در چارچوب نمودارهای نقشه هم‌رخدادی و نقشه چگالی به تصویر کشیده شده است (شکل ۲ و ۳).

شکل ۲. خوشه‌بندی کلیدواژه‌ها بر اساس ترسیم لایه‌ای

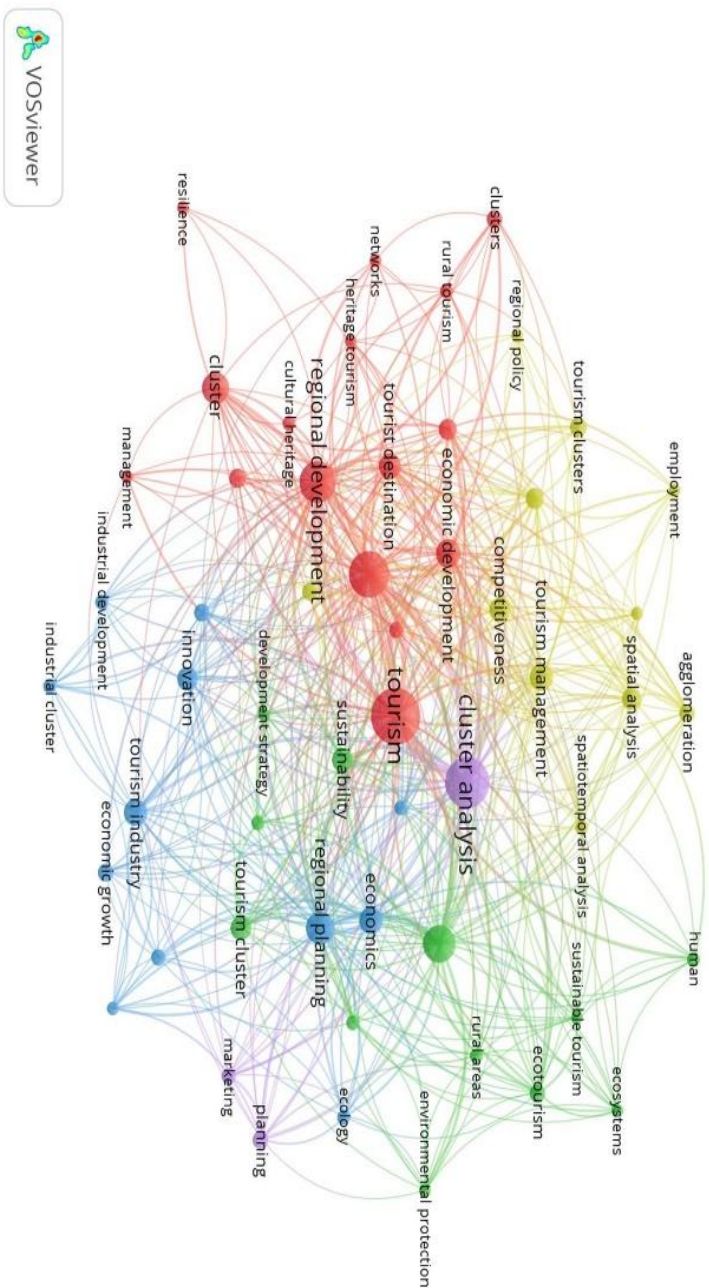
Tourism market	China, tourism cluster	Tourism	Cluster analysis	regional development
>2020	2019-2020	2018-2019	2017-2018	2016-2017
Space destinations Sustainable Tourism Rural areas strategic planning Density	Spatial analysis Tourism components Industrial clusters Rural tourism Economic Development	Sustainable Development Tourist destinations Tourism cluster Cultural tourism Tourism industry clusters ecosystem	tourism development cluster Economic Development Tourism management Regional Planning tourism industry Marketing Economy	sustainability tourism economy Network cluster sustainability Innovation Competition Management

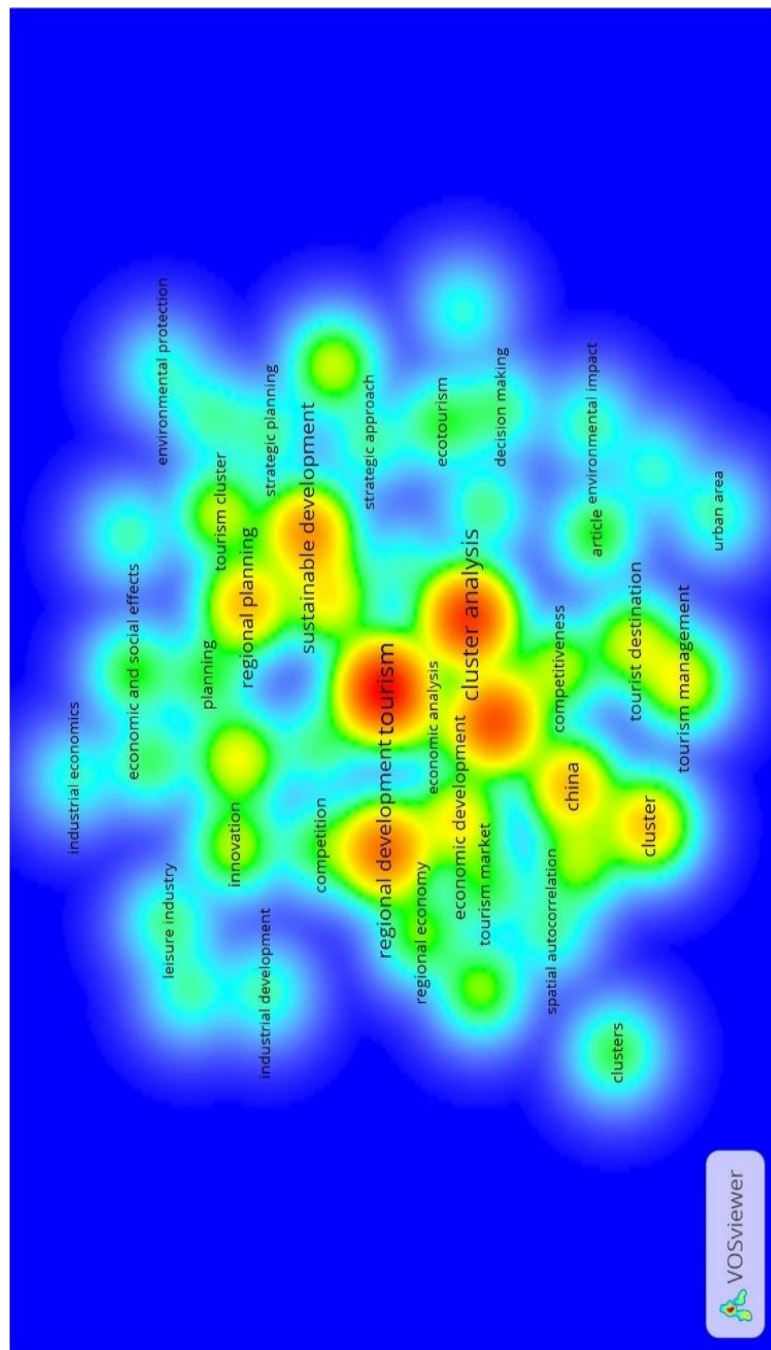
در شکل ۴، شبکه هم‌رخدادی، خوشه‌بندی واژگان کلیدی را بر اساس میزان هم‌رخدادی آن‌ها در اسناد پژوهشی نشان می‌دهد. هر خوشه در این شبکه، یک جامعه مفهومی را تشکیل می‌دهد که اعضای آن واژگانی هستند که به‌طور مکرر در کنار یکدیگر در اسناد پژوهشی ظاهر می‌شوند و از این‌رو، ارتباط معنایی نزدیکی با یکدیگر دارند.

در شکل ۵ (نقشه چگالی)، رنگ‌های گوناگون نشان‌دهنده میزان تکرار و عمق تأثیرگذاری هر واژه کلیدی در شبکه‌ی واژگانی است. به‌طوری‌که رنگ قرمز نشان‌دهنده بیشترین تکرار و عمق تأثیرگذاری و رنگ‌های زرد، سبز و آبی به‌ترتیب نشان‌دهنده مقادیر کمتری از این معیارها هستند. تحلیل شبکه‌های هم‌رخدادی واژگان کلیدی، ساختار پویای حوزه پژوهشی مورد مطالعه را به تصویر می‌کشد. تحلیل این شبکه نشان می‌دهد که موضوع‌های اصلی پژوهش در این حوزه، حول محور مفاهیم کلیدی «خوشه‌های گردشگری» و «توسعه منطقه‌ای» متمرکز شده‌اند. این یافته با نتایج تحلیل‌های همبستگی واژگان نیز همسو است. علاوه‌براین، ظهور مفاهیمی همچون «مزیت رقابتی» و «بازاریابی گردشگری» در هسته مرکزی شبکه، حاکی از آن است که پژوهشگران در این حوزه به دنبال درک عمیق‌تر مکانیزم‌های ایجاد مزیت رقابتی پایدار در مقاصد گردشگری و نقش بازاریابی در توسعه خوشه‌های گردشگری هستند.

شکل ۴. نقشه هم‌رخدادی واژگان کلیدی

شکل ه. نقشه چگالی واژگان کلیدی

بحث و نتیجه گیری

با توجه به نقش محوری خوشه‌های گردشگری در تحولات فضایی و توسعه منطقه‌ای، پژوهش حاضر با هدف ترسیم نقشه علمی فراگیر و تحلیل ساختار دانش این گستره، به بررسی نظام‌مند تولیدات علمی مرتبط در پایگاه داده «اسکوپوس» پرداخته است. فرضیه اصلی پژوهش بر این مبنا بود که حجم و کیفیت مطالعات انجام شده در زمینه خوشه‌های گردشگری، بازتابی از اهمیت فزاینده این موضوع در ادبیات پژوهشی و سیاست‌گذاری توسعه‌ای است. از این رو، با بهره‌گیری از روش‌های علم‌سنجی به تحلیل کمی و کیفی مقاله‌های نمایه شده در این پایگاه داده پرداخته شد. نتایج این پژوهش ضمن شناسایی روندهای پژوهشی، کلیدواژه‌های پرستفاده و نویسندگان فعال در این زمینه، به ترسیم شبکه‌های همکاری علمی و شناسایی گرایش‌های پژوهشی نو کمک می‌کند و زمینه را برای طراحی پژوهش‌های آتی و توسعه دانش در این زمینه فراهم می‌آورد.

نتایج مطالعه حاضر حاکی از افزایش قابل توجه تعداد انتشارات در گستره موضوعی خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای است. این روند از سال ۲۰۱۴ شروع شده است و تا امروز ادامه دارد. در این میان، سال ۲۰۲۱ با انتشار ۵۰ سند علمی دارای بیشترین تعداد انتشار است و پراکندگی تعداد پژوهش‌ها در منابع متفاوت، ماهیت بین‌رشته‌ای پژوهش‌ها در حیطه خوشه‌های گردشگری و الگوهای انتشار متفاوت در زیربخش‌های مختلف را برجسته می‌کند. در بررسی تأثیرگذارترین پژوهش‌ها، مقاله جکسون و مورفی (2006) جایگاه ویژه‌ای دارد و مقاله آن‌ها با عنوان «بررسی خوشه‌ها در توسعه منطقه‌ای» که در سالنامه تحقیقات گردشگری منتشر شده، با کسب ۲۰۳ استناد نقشی محوری در شکل‌دهی به مباحث توسعه گردشگری ایفا کرده است. مقاله دیگر جکسون (2006) با عنوان «توسعه گردشگری منطقه‌ای» نیز با ۱۴۳ استناد به عنوان یکی از منابع اصلی پژوهشگران در این حوزه شناخته می‌شود. تحلیل پراکندگی جغرافیایی انتشارات در حوزه خوشه‌های گردشگری نقش تعیین‌کننده‌ای از کشورهای چین، استرالیا، آمریکا و اندونزی در شکل‌دهی و گسترش دانش در این حوزه آشکار می‌سازد و این کشورها را به عنوان پیشگامان این حوزه پژوهشی معرفی می‌نماید.

تحلیل شبکه‌های واژگانی در پژوهش‌های وابسته به خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای طی یک دهه گذشته نشان می‌دهد که پژوهشگران بر سه محور موضوعی اصلی تمرکز کرده‌اند. نخست، نقش نوآوری و مزیت رقابتی در پایداری خوشه‌های گردشگری و توسعه اقتصادی مناطق است. دوم، نقش خوشه‌ها در ترویج توسعه منطقه‌ای پایدار و ایجاد ارزش افزوده محلی است و سوم، تأثیر خوشه‌های گردشگری بر بازاریابی مقاصد و توسعه محصولات نوآورانه است. این یافته‌ها آشکار ساختند که مطالعات آینده در این زمینه، با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از الگوهای پیچیده شبیه‌سازی به بررسی ژرف‌تر سازوکارهای شکل‌گیری خوشه‌های گردشگری در گستره گوناگون مکانی و زمانی خواهند پرداخت.

نتایج نشان می‌دهد اگرچه «پوتر» در کتاب خود به‌طور ویژه به نقش نوآوری و اشتراک دانش در ایجاد مزیت رقابتی اشاره می‌کند (Porter, 1985)، اما مطالعات در این زمینه تا دهه گذشته روندی کند داشته و طی ۱۰ سال گذشته توجه به این مفاهیم و نقش آن‌ها در توسعه گردشگری چندان مورد توجه پژوهشگران نبوده است. به‌گونه‌ای که تحلیل همابندی واژگان نیز این امر را تأیید می‌کند. افزون بر این، طی سالیان گذشته توجه به برنامه‌ریزی فضایی به‌عنوان ابزاری کلیدی برای هدایت و نظم بخشیدن به توسعه گردشگری در گستره‌های گوناگون ملی، منطقه‌ای و محلی به‌طور فزاینده‌ای افزایش یافته است که می‌تواند برآمده از مواردی همچون افزایش تقاضا برای گردشگری (Almeida et al., 2017)، تأثیرات محیط‌زیستی گردشگری (Ghobadi & Verdian, 2016)، رقابت میان مقاصد گردشگری (Nematpour et al., 2024) و نیاز به هماهنگی باشد. موضوع پژوهش حاضر در مقایسه با پژوهش‌های پیشین نو بوده، به‌صورتی که بررسی‌های مرتبط با گستره موضوعی مورد مطالعه که با روش تحلیل شبکه‌ای دانش و به‌تازگی در سال ۲۰۲۴ انجام شد، پژوهش منس و همکاران (2024) است. در این مطالعه به مرور سیستماتیک و کتاب‌سنجی مفهوم توسعه گردشگری منطقه‌ای پرداخته شده است که نشان می‌دهد پژوهش‌های آینده بایسته است بر روی اهمیت دیدگاه شبکه‌ای در فرآیند توسعه گردشگری قرار گیرند تا مضامین تحقیقاتی جدیدی را شکل دهند. همچنین، بررسی‌های انجام‌شده بر روی سایر ادبیات پژوهشی حاکی از آن است که مطالعات پیشین

بیشتر بر جنبه‌های ویژه‌ای از خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای تمرکز داشته‌اند. به گونه‌ای که پژوهشگرانی مانند اشرا و همکاران (۲۰۱۸) و کاپون (۲۰۱۵) به موضوع‌هایی مانند رقابت در گردشگری و خوشه‌های مقاصد توریستی پرداخته‌اند. در برابر، انجی و مارویک (۲۰۲۱) زمینه‌های ویژه‌ای از گردشگری همانند گردشگری آرام و گردشگری کوهستانی را مورد مطالعه قرار داده‌اند. همچنین، پژوهش‌های مروری انجام شده در رابطه با توسعه منطقه‌ای، مانند پژوهش دن و گویا (۲۰۱۸) و وکلان و کامباجه (۲۰۲۳) به طور جداگانه یا به همراه مؤلفه‌هایی مانند پایداری به بررسی مفهوم توسعه پرداخته‌اند. بنابراین می‌توان گفت که پژوهش حاضر با در نظر گرفتن دو مفهوم خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای در کنار یکدیگر و بررسی آن‌ها، یک پژوهش تازه در این گستره موضوعی محسوب می‌شود.

پژوهش‌های اخیر نیز نشان می‌دهند که توسعه خوشه‌های کسب و کار گردشگری به مثابه یک راهبرد بنیادین برای تقویت رقابت پذیری و توسعه پایدار مناطق، مورد توجه فزاینده پژوهشگران قرار گرفته است. با برنامه‌ریزی و اجرای درست، می‌توان از این خوشه‌ها برای ایجاد کارآزمودگی‌های گردشگری بی‌همتا و کیفیت بالا و جذب گردشگران اقدام نمود. افزون بر این، با اجرای درست برنامه‌ریزی فضایی گردشگری می‌توان از گردشگری به مثابه نیروی برانگیزاننده توسعه منطقه‌ای و ابزاری برای ارتقای کیفیت زندگی جوامع محلی استفاده کرد. این امر نیازمند مشارکت کنشگرانه ذی‌نفعان گوناگون، پابندی سیاسی در گستره‌های گوناگون دولت، تخصیص منابع کافی و ارتقای ظرفیت ذی‌نفعان در زمینه برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری است.

به صورت کلی یافته‌های این پژوهش، برجسته‌ترین مفاهیم مورد مطالعه در این زمینه و شکاف‌های پژوهشی را شناسایی نموده و به اولویت‌بندی موضوع‌ها برای پژوهش‌های آتی کمک می‌کند. همچنین می‌تواند به منظور توسعه نظریه‌های نوین در مورد روابط پیچیده میان مفاهیم خوشه‌ها، شبکه‌ها و توسعه مورد استفاده قرار گیرد و به سیاست‌گذاران در نگارش سیاست‌هایی که از گردشگری برای افزایش میزان توسعه در گستره‌های ناهمسان استفاده می‌کنند، یاری رساند.

پژوهش حاضر، با وجود دستاوردهای قابل توجه با محدودیت‌های ذاتی همراه بوده است. محدودیت زبان انگلیسی، مانعی جدی بر سر راه دستیابی به تمامی پژوهش‌های مرتبط در این حوزه بوده و دانش تولیدشده در سایر زبان‌ها از جمله اسپانیایی، چینی و ژاپنی از بررسی خارج مانده است. از سوی دیگر، ماهیت کمی تحلیل کتاب‌سنجی، امکان تبیین پیچیدگی‌های درونی پدیده مورد مطالعه و کشف روابط علی میان متغیرهای پژوهشی را محدود می‌سازد. علاوه بر این، در این پژوهش شاخص‌های دیگر کتاب‌سنجی نظیر شاخص شکوفایی مفاهیم مورد بررسی قرا نگرفته است. برای رفع این محدودیت‌ها و دستیابی به درکی جامع‌تر از این حوزه پویا، پیشنهاد می‌شود در مطالعات آتی از رویکردی چندگانه و تلفیقی از ابزارها و نرم‌افزارهای کتاب‌سنجی استفاده شود. تلفیق روش‌های کمی همچون تحلیل کتاب‌سنجی با روش‌های کیفی چون تحلیل محتوا، مصاحبه‌های عمیق و مطالعه موردی می‌تواند به ترسیم تصویری دقیق‌تر و غنی‌تر از موضوع پژوهش کمک شایانی نماید. علاوه بر این، بهره‌گیری از همکاری با متخصصان، امکان دسترسی به گستره وسیع‌تری از اطلاعات و منابع پژوهشی را فراهم آورده و به غنای دانش موجود در این حوزه می‌افزاید. بدین ترتیب، می‌توان به درکی عمیق‌تر از روندهای پژوهشی، انگیزه‌های محققان و چالش‌های پیش روی این حوزه دست یافت و راهکارهای نوینی برای توسعه پایدار خوشه‌های گردشگری ارائه نمود.

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود تا پژوهشگران در پژوهش‌های آینده خود در حوزه خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای، بر محورهای زیر متمرکز شوند:

۱- بررسی کاربرد انواع مدل‌های تحلیل شبکه در شناسایی الگوهای ارتباطی بین بازیگران کلیدی مجموعه‌های گردشگری و اثربخشی استراتژی‌های برنامه‌ریزی فضایی در جهت پایداری این شبکه‌ها؛

۲- مقایسه تطبیقی خوشه‌های گردشگری در جوامع مختلف و شناسایی عوامل مؤثر بر رشد و شکوفایی آن‌ها با تأکید بر مفهوم برتری رقابتی پایدار؛

۳- تحلیل تأثیرگذاری کنش متقابل انواع مختلف شبکه‌های ارزش در ارتقای پویایی فعالیت‌های مقاصد گردشگری در راستای پایداری نواحی روستایی.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Naser Shafieisabet

<http://orcid.org/0000-0003-3444-6652>

Faranak Feyzbabaei

<http://orcid.org/0009-0002-1629-4771>

Cheshmeh sefidi

منابع

۱. اسماعیلی‌مهیاری، مصطفی، ایرانی، حمیدرضا، نورمندی‌پور، وحید (۱۴۰۲). مرور کتاب‌سنجی بر پژوهش‌های گردشگری مذهبی. فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۸(۶۱)، ۱۳۹-۱۶۸. [doi: 10.22054/tms.2023.73129.2821](https://doi.org/10.22054/tms.2023.73129.2821)
۲. شکاری، فاطمه (۱۴۰۱). گردشگری و هویت ملی - قومی: تحلیل کتاب‌سنجی. فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۷(۶۰)، ۷۹-۱۱۵. [DOI: 10.22054/tms.2023.71904.2797](https://doi.org/10.22054/tms.2023.71904.2797)
3. Akang, a. U. (2024). Cluster-based economic development in rural areas: strategies for leveraging local resources. *International Journal of Innovative Studies*, 3(1), pp. 28-41.
4. Almeida, J., Costa, C., & Da Silva, F. N. (2017). A framework for conflict analysis in spatial planning for tourism. *Tourism Management Perspectives*, 24, pp. 94-106. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.07.021>
5. Baas, J., Schotten, M., Plume, A., Côté, G., & Karimi, R. (2020). Scopus as a curated, high-quality bibliometric data source for academic research in quantitative science studies. *Quantitative Science Studies*, 1(1), pp. 377-386. https://doi.org/10.1162/qss_a_00019
6. Bengtsson, M. Solvell, O. (2004). Climate of competition, clusters and innovative performance. *Scandinavian Journal of Management*, 20, p. 26. <https://doi.org/10.1016/j.scaman.2004.06.003>
7. Capone, F. (2015). A bibliometric analysis on tourist destinations research: Focus on destination management and tourist cluster. In *Tourist Clusters, Destinations and Competitiveness* (pp. 15-39). Routledge.

8. Cavalcante, W.Q.D.F., Coelho, A., Bairrada, C.M.: Sustainability and tourism marketing: a bibliometric analysis of publications between 1997 and 2020 using VOSviewer software. *Sustainability*, 13(9), 4987 (2021). <https://doi.org/10.3390/su13094987>
9. Chorley, R., & Haggett, P. (2013). *Socio-Economic Models in Geography* (Routledge revivals). Routledge
10. Chen, Y., & Zhang, J. (2024). A bibliography of smart nanomaterials biological application in myocardial infarction research. *Medicine*, 103(14), e37672. <https://doi.org/10.1097/MD.00000000000037672>
11. Ciasullo, M. V., Lim, W. M., Manesh, M. F., & Palumbo, R. (2022). The patient as a prosumer of healthcare: insights from a bibliometric-interpretive review. *Journal of Health Organization and Management*, 36(9), pp. 133-157. <https://doi.org/10.1108/JHOM-11-2021-0401>
12. Cunha, S. K. D., & Cunha, J. C. D. (2005). Tourism cluster competitiveness and sustainability: proposal for a systemic model to measure the impact of tourism on local development. *BAR-Brazilian Administration Review*, 2, pp. 47-62. <https://doi.org/10.1590/S1807-76922005000200005>
13. Dan, M. C., & Goia, S. I. (2018). Entrepreneurship and regional development. A bibliometric analysis. In Proceedings of the *International Conference on Business Excellence*, 12 (1), pp. 276-287. <https://doi.org/10.2478/picbe-2018-0025>
14. Donthu, N., Lim, W. M., Kumar, S., & Pattnaik, D. (2022). The Journal of Advertising's production and dissemination of advertising knowledge: A 50th anniversary commemorative review. *Journal of Advertising*, 51(2), pp. 153–187. <https://doi.org/10.1080/00913367.2021.2006100>
15. Douglass, Mike. (1998). A Regional Network Strategy for Reciprocal Rural-Urban Linkages: An Agenda for Policy Research with Reference to Indonesia. *Third World Planning Review*. 20. <https://doi.org/10.3828/twpr.20.1.f2827602h503k5j6>

16. Estevão, C., Nunes, S., Ferreira, J., & Fernandes, C. (2018). Tourism sector competitiveness in Portugal: applying Porter's Diamond. *Tourism & Management Studies*, 14(1), pp. 30-44.
<https://doi.org/10.18089/tms.2018.14103>
17. Ferreira, J. J., & Estevao, C. (2009). The tourism cluster's role in regional development: presenting a competitiveness conceptual model. *Tourism Destination: Development and Branding*, pp. 127-139.
<https://repositorio.ipcb.pt/handle/10400.11/1479>
18. Farooq, R. (2024). A review of knowledge management research in the past three decades: a bibliometric analysis. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*, 54(2), pp. 339-378.
<https://doi.org/10.1108/VJIKMS-08-2021-0169>
19. Franco, M., Esteves, L., & Rodrigues, M. (2024). Clusters as a mechanism of sharing knowledge and innovation: case study from a network approach. *Global Business Review*, 25(2), pp. 377-400.
<https://doi.org/10.1177/0972150920957270>
20. Ferreira, J., & Estevao, C. (2012). do the cluster locations really matter to regional performance? evidence from the tourism industry. *Transformations in Business & Economics*, 11(3).
<https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Agcd%3A7%3A24744935/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Ascholar&id=ebsco%3Agcd%3A86070693&crl=c>
21. Fernando, Imali & Long, Wei. (2012). New Conceptual Model on Cluster Competitiveness: A New Paradigm for Tourism? *International Journal of Business and Management*. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v7n9p75>
22. Ghobadi, G. J., & Verdian, M. S. (2016). The environmental effects of tourism development in Noushahr. *Open Journal of Ecology*, 6(9), pp. 529-536. <https://doi.org/10.4236/oje.2016.69050>
23. Gollub, J., Hosier, A., & Woo, G. (2002). *Using cluster-based economic strategy to minimize tourism*. World Tourism Organization (UNWTO)
<https://doi.org/10.18111/9789284406951>

24. Gon, M. A. R. I. K. A. (2017). Discussing rural-urban tourism: A review of the literature. *Linking Urban and Rural Tourism: Strategies in Sustainability*. (pp. 3-19). CABI. <https://doi.org/10.1079/9781786390141.0003>
25. Giuliani, E. (2013). Network dynamics in regional clusters: Evidence from Chile. *Research Policy*, 42(8), pp. 1406-1419.
26. Haggett, P. (Ed.). (2002). *Encyclopedia of world geography* (Vol. 24). Marshall Cavendish.
27. Kabanova, E. E. E., & Vetrova, E. A. (2017). Cluster approach as tourism development factor. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 8(8), pp. 1587-1594. [https://doi.org/10.14505/jemt.v8.8\(24\).15](https://doi.org/10.14505/jemt.v8.8(24).15)
28. Kabil, M., Ali, M. A., Marzouk, A., & Dávid, L. D. (2024). Gender perspectives in tourism studies: A comparative bibliometric analysis in the MENA region. *Tourism Planning & Development*, 21(3), 276-298. <https://doi.org/10.1080/21568316.2022.2050419>
29. Kataya, A. (2021). Theoretic issues on the role of tourism clusters in regional development. *Revista de Management Comparat Internațional*, 22(3), 321-337. <https://doi.org/10.24818/RMCI.2021.3.321>
30. Klarin, A. (2024). How to conduct a bibliometric content analysis: Guidelines and contributions of content co-occurrence or co-word literature reviews. *International Journal of Consumer Studies*, 48(2), e13031. <https://doi.org/10.1111/ijcs.13031>
31. Kraus, S., Breier, M., Lim, W. M., Dabić, M., Kumar, S., Kanbach, D., & Ferreira, J. J. (2022). Literature reviews as independent studies: Guidelines for academic practice. *Review of Managerial Science*, 16(8), pp. 2577–2595. <https://doi.org/10.1007/s11846-022-00588-8>
32. Kumar, S., Sahoo, S., Lim, W. M., & Dana, L. P. (2022). Religion as a social shaping force in entrepreneurship and business: Insights from a technology-empowered systematic literature review. *Technological Forecasting and Social Change*, 175, 121393. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121393>

33. Iacob, V., de Jesus, S. N., & Carmo, C. (2024). An overview of mindfulness theories applied to tourism: systematic review update and bibliometric analysis. *Quality & Quantity*, 58(3), pp. 2213-2235. <https://doi.org/10.1007/s11135-023-01736-2>
34. Liu, L., Cao, C., & Song, W. (2023). Bibliometric analysis in the field of rural revitalization: Current status, progress, and prospects. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(1), p. 823. <https://doi.org/10.3390/ijerph20010823>
35. Marshalian, M., Chan, P., & de Valmont, M. B. (2023). *Networks and rural-urban linkages for rural innovation*. OECD Regional Development Papers. <https://doi.org/10.1787/4928f26b-en>
36. Maskell, P., & Malmberg, A. (1999). Localised learning and industrial competitiveness. In D. Keeble (Ed.), *Geographical Clustering of High Technology Industries*, 167. <https://doi.org/10.1093/cje/23.2.167>
37. Mavric, B., Öğretmenoğlu, M., & Akova, O. (2021). Bibliometric analysis of slow tourism. *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*, 9(1), pp. 157-178. <https://doi.org/10.30519/ahtr.794656>
38. Mayer, H., Habersetzer, A., & Meili, R. (2016). Rural–urban linkages and sustainable regional development: The role of entrepreneurs in linking peripheries and centers. *Sustainability*, 8(8), p. 745. <https://doi.org/10.3390/su8080745>
39. Melisidou, S., Papageorgiou, A., Papayiannis, D., & Varvaressos, S. (2014). Tourism clusters as a potentially effective tool for local development and sustainability. *Journal of Tourism Research*, 9, pp. 218-232. https://jotr.eu/pdf_files/V9.pdf#page=216
40. Meneses, D., Costa, C., Ferreira, F. A., & Eusébio, C. (2024). Regional tourism planning: bibliometric review and analysis. *Sustainable development of territories in contexts of uncertainty: external shocks and risks*.

41. Mukherjee, D., Lim, W. M., Kumar, S., & Donthu, N. (2022). Guidelines for advancing theory and practice through bibliometric research. *Journal of Business Research*, 148, pp. 101–115. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.04.042>.
42. Nematpour, M., Khodadadi, M., Makian, S., & Ghaffari, M. (2024). Developing a competitive and sustainable model for the future of a destination: Iran's tourism competitiveness. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 25(1), pp. 92-124. <https://doi.org/10.1080/15256480.2022.2081279>
43. Ng, S. L. (2022). Bibliometric analysis of literature on mountain tourism in Scopus. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 40, 100587. <https://doi.org/10.1016/j.jort.2022.100587>
44. Odínokova, T. (2019). Tourism cluster as a form of innovation activity. *Economics Ecology Socium*, 3(2), pp. 1-11. <https://doi.org/10.31520/2616-7107/2019.3.2-1>
45. Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Basic Books. https://economie.ens.psl.eu/IMG/pdf/porter_1990_the_competitive_advantage_of_nations.pdf
46. Porter, M. E. (1990). *The competitive advantage of nations*. New York: Free Press.
47. Porter, M. E. (1998). *Clusters and competition*. on competition, 7, 91. https://backonline.apswiss.ch/6001/porter_clusters_and_the_new_economics_of_competition.pdf
48. Porter, M. E., & Porter, M. P. (1998). Location, clusters, and the "new" microeconomics of competition. *Business economics*, pp. 7-13 https://cooperative-individualism.org/porter-michael_location-clusters-and-the-new-microeconomics-1998-jan.pdf
49. Porter, C. M., & Woo, S. E. (2015). Untangling the networking phenomenon: A dynamic psychological perspective on how and why people network. *Journal of Management*, 41(5), pp. 1477-1500. <https://doi.org/10.1177/0149206315582247>

50. Rogerson, C. M. (2012). Tourism–agriculture linkages in rural South Africa: Evidence from the accommodation sector. *Journal of sustainable tourism*, 20(3), pp. 477-495. <https://doi.org/10.1080/09669582.2011.617825>
51. Scott, D. (2015). True competition: *An investigation and analysis of competition metaphors as viewed by NCCAA student-athletes*. Unpublished doctoral dissertation]. United States Sports Academy. https://www.researchgate.net/profile/Dennis-Scott-5/publication/284033093_True_Competition_An_Investigation_and_Analysis_of_Competition_Metaphors_as_Viewed_by_NCCAA_Student-Athletes/links/564b8df208ae020ae9f82edc/True-Competition-An-Investigation-and-Analysis-of-Competition-Metaphors-as-Viewed-by-NCCAA-Student-Athletes.pdf
52. Shafieisabet, N., & Haratifard, S. (2024). Key Drivers Influencing the Capacity of Rural-Urban Linkages and the Formation of Tourism Network in Tehran and Alborz Regions. *Journal of Tourism Planning and Development*, 13. <https://doi.org/10.22080/jtpd.2024.26766.3863>
53. Shalsabila, I. H., Budianto, E. W. H., & Dewi, N. D. T. (2023). Pemetaan topik penelitian seputar akad kafalah pada industri keuangan syariah: *Studi bibliometrik VOSviewer dan literature review*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10037426>
54. Simmie, J. (2008). The contribution of clustering to innovation: from Porter I agglomeration to Porter II export base theories. *Handbook of research innovation and clusters*, pp. 19-32. <https://doi.org/10.4337/9781848445079.00009>
55. Singh, R., Sibi, P. S., & Sharma, P. (2022). Journal of ecotourism: a bibliometric analysis. *Journal of Ecotourism*, 21(1), pp. 37-53. <https://doi.org/10.1080/14724049.2021.1916509>
56. Tarazona-Montoya, R., Peris-Ortiz, M., & Devece, C. (2020). The value of cluster association for digital marketing in tourism regional development. *Sustainability*, 12(23), p. 9887. <https://doi.org/10.3390/su12239887>

57. Trinh, T. H. (2016). The industry cluster approach for tourism development of Central Vietnam. *International Journal of Business and Management*, 11(5), pp. 167-178. <https://doi.org/10.5539/IJBM.V11N5P167>
58. Veckalne, R., & Tambovceva, T. (2023). Sustainability in Regional Planning: A Bibliometric Analysis. *TalTech Journal of European Studies*, 13(1), pp. 133-149. <https://doi.org/10.2478/bjes-2023-0007>
59. Vovk, K. M. (2024). European tourism clusters: ways to restore the competitiveness of Ukrainian tourism. *Economy and Region*, 4(91), 97–103. [https://doi.org/10.26906/EiR.2023.4\(91\).3197](https://doi.org/10.26906/EiR.2023.4(91).3197)
60. Weaver, D. B., & Lawton, L. J. (2004). Visitor attitudes toward tourism development and product integration in an Australian urban-rural fringe. *Journal of Travel Research*, 42(3), pp. 286-296. <https://doi.org/10.1177/004728750325883>
61. Wulandari, S., Sutrisno, J., Yusuf, E. S., & Komalawati, K. (2024, June). Developing industry clusters based on 4As to support agritourism competitiveness. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1364 (1), 012033. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1364/1/012033>
62. Yeung, H. W. C. (2013). Regional development and the competitive dynamics of global production networks: an East Asian perspective. In *globalizing regional development in East Asia* (pp. 5-31). Routledge.
63. Zhan, L., Wang, S., Xie, S., Zhang, Q., & Qu, Y. (2023). Spatial path to achieve urban-rural integration development– analytical framework for coupling the linkage and coordination of urban-rural system functions. *Habitat International*, 142, 102953. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2023.102953>

References [in Persian]

1. Shekari, F. (2022). Tourism and national–ethnic identities: A bibliometric Analysis. *Journal of Tourism Management Studies*, 17(60), pp. 79-115. <https://doi.org/10.22054/tms.2023.71904.2797>

2. Esmaeili Mahyari, M., Irani, H. R., & Noormandipour, V. (2023). Bibliometric review on Religious Tourism Studies. *Tourism Management Studies*, 18(61), pp.139-168. <https://doi: 10.22054/tms.2023.73129.2821>

استناد به این مقاله: شفیع ثابت، ناصر و فیض بابایی چشمه سفیدی، فرانک. (۱۴۰۴). خوشه‌های گردشگری و توسعه منطقه‌ای: تحلیل شبکه همکاری و هم تألیفی. *فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری*، ۲۰ (۶۹)، ۴۱-۸۸.

doi: 10.22054/tms.2024.81969.2980

Management Studies in Development and Evolution is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License.